

Sociological Explanation of the Relationship between Pluralism and Secularization among Teachers in Isfahan

Naser Nazarian

Assistant Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities,
Farhangian University of Isfahan, Isfahan, Iran

Ali Ghanbari Barzian¹

Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Literature and Human Sciences,
University of Isfahan, Isfahan, Iran

Seyed Ali Hashemianfar

Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Literature and Human Sciences,
University of Isfahan, Isfahan, Iran

Fatemeh Tabibi

Teacher, Shahinshahr Department of Education, Shahinshahr, Iran

Received: 27 July 2025 Revised: 10 October 2025 Accepted: 8 December 2025

Abstract

The present research explores the relationship between pluralism and secularization among teachers. The statistical population comprises all teachers employed in lower secondary school (first and second grades) in Isfahan city during the academic year 2023-2024. Using a survey method, we collected samples using quota sampling. In this cross-sectional study, the main data collection tool was a questionnaire. The findings of structural equation modeling (SEM) using Amos software suggest that the estimates about the overall model fit and the key parameters in all direct hypotheses concerning the effect of pluralism on teachers' secularization were supported by the model. Moreover, the mediating variables of trauma, quality of life, and international subculture in the relationship between pluralism and secularization reveal that the model is

1. Corresponding Author. Email: a.ghanbari@ltr.ui.ac.ir



©2024 The author(s). This is an open access article under the CC BY license:

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

How to cite this article: Nazarian, N., Ghanbari Barzian, A., Hashemianfar, S. A. and Tabibi, F. (2025). Sociological Explanation of the Relationship between Pluralism and Secularization among Teachers in Isfahan. *Ferdowsi University of Mashhad Journal of Social Sciences*, 22(3), 165-208. Doi: 10.22067/social.2025.93169.1635

supported by the data. The findings are statistically significant, exhibiting a direct and strong relationship. Therefore, the indirect effect coefficient of pluralism suggests a direct and partial mediation. Overall, the findings, while confirming the theories of Berger and Habermas and the religious beliefs of teachers along with their growing tendency towards secularization, demonstrate that the "Pareto residua" are maintained in the subject of religion and faithful adherence. However, it points to a new form of religiosity or "deconstruction" or "formless religiosity."

Keywords: Secularization, Pluralism, Trauma, Quality of life.



تبیین جامعه‌شناختی رابطه بین تکثرگرایی با عرفی شدن دبیران آموزش و پرورش شهر اصفهان

ناصر نظریان (استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فرهنگیان اصفهان، اصفهان، ایران)

nazarian.sociology@gmail.com

علی قنبری برزیان (دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، نویسنده

مسئول)

a.ghanbari@ltr.ui.ac.ir

سیدعلی هاشمیان‌فر (دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران)

j.hashemian@ltr.ui.ac.ir

فاطمه طبیبی (آموزگار آموزش و پرورش شهرستان شاهین‌شهر، شاهین‌شهر، ایران)

rtf.tabibi@gmail.com

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی ارتباط بین تکثرگرایی با عرفی شدن دبیران آموزش و پرورش می‌پردازد. جامعه آماری کلیه دبیران مشغول به تدریس در مقطع متوسطه (اول و دوم) شهر اصفهان در سال تحصیلی ۱۴۰۲ است. روش پژوهش، پیمایشی است و نمونه‌ها با روش نمونه‌گیری سهمیه‌ای انتخاب شده‌اند؛ ابزار گردآوری داده‌ها نیز، پرسشنامه و از نظر زمانی مقطعی است. یافته‌های مدل معادله ساختاری نرم افزار Amos نشان می‌دهد که برآوردهای مربوط به شاخص‌های برازش کلیت مدل و پارامترهای اصلی در تمام فرضیه‌های مستقیم اثر تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران معنادار است. همچنین متغیرهای میانجی (تروما، کیفیت زندگی و خرده‌فرهنگ بین‌المللی) در رابطه بین تکثرگرایی و عرفی شدن، بیانگر این است که مدل تدوین شده توسط داده‌های پژوهش حمایت می‌شوند که به لحاظ آماری معنادار بوده و رابطه مستقیم و قوی است. بنابراین با توجه به مقدار ضریب تأثیر غیرمستقیم متغیر تکثرگرایی، می‌توان گفت این میانجی‌ها مستقیم و از نوع جزئی

نشریه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، سال بیست و دوم، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴، شماره پیاپی ۵۳، صص ۱۶۵-۲۰۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹ تاریخ تصویب: ۱۴۰۴/۰۹/۱۸

است. در مجموع، یافته‌های پژوهش هر چند حاکی از تأیید نظریات برگر و هابرماس و دین‌دار بودن و البته حرکت پرشتاب دبیران به سوی عرفی‌شدن است؛ بعضاً نشان دهنده حفظ تهنسست‌های پارتویی در بحث دین و پایبندی به آن دارد؛ ولی شکل جدیدی از دین‌ورزی یا همان «واسازی» یا «بی‌شکلی دین‌ورزی» را نشان می‌دهد.

واژگان کلیدی: عرفی‌شدن، پلورالیسم، روان‌زخم‌ها (تروما)، کیفیت زندگی.

۱. مقدمه

توجه به اهمیت آموزش برای توسعه و انتقال ارزش‌ها، هنجارها و رشد اخلاقیات جامعه و جلوگیری از آسیب‌های اجتماعی موضوعی است که بسیاری از اندیشمندان به آن اذعان نموده‌اند. آموزش و پرورش کنونی در سراسر گیتی، آیینۀ تمام‌نمای مدرنیته و نوسازی است که به‌عنوان گسترده‌ترین نهاد آموزشی با همه نهادهای جامعه ارتباط و تعامل متقابل دارد.

درواقع مؤثرترین سازمانی که پایه، شالوده و زمینۀ رشد و شکوفایی قابلیت‌ها و توانایی‌های افراد جامعه در سنین کودکی و نوجوانی را فراهم می‌سازد، سازمان آموزش و پرورش است، پس راه نجات هر جامعه و ملتی، داشتن نظام تعلیم و تربیت توانمند و نیروی ماهری که محصول این نظام است، می‌باشد (ایزدی‌یزدان‌آبادی، ۱۳۹۳: ۳۴). نظام آموزش و پرورش نیز در کسب ارزش‌ها تأثیر بسزایی دارد؛ چراکه یکی از مهم‌ترین مسیرهای کسب ارزش‌ها از طریق آموزش‌های رسمی است که عموماً توسط نظام آموزش و پرورش صورت می‌گیرد (معیدفر، ۱۳۸۶: ۴۵). بنابراین، ترقی هر کشوری رابطه مستقیم با پیشرفت علم، دانش و تکنولوژی آن کشور دارد. پیشرفت علمی حاصل نمی‌شود مگر اینکه افراد متفکر و خلاق تربیت شده باشند (ستایش‌فر، ۱۳۹۷: ۴۸).

بخش دیگر و اصلی این پژوهش به مبحث عرفی‌شدن در درون نهاد آموزش و پرورش، به‌ویژه در بین مهم‌ترین ابزار آن یعنی دبیران مربوط می‌شود. در این راستا برخی ابعاد عرفی‌شدن مانند تکثرگرایی و خرده‌فرهنگ بین‌المللی و شاخص‌هایی مانند تروما و کیفیت زندگی که در عرفی‌شدن دبیران

می‌توانند مؤثر باشند مورد مطالعه میدانی قرار می‌گیرند. لازم به ذکر است که در این ارتباط برخی اندیشمندان و نظریه‌پردازان به‌ویژه جامعه‌شناسان به تعریف و تحلیل این مسئله پرداخته که با حال و هوای این روزهای ایران بالاخص معلمان سنخیت داشته و پربیراه نیست، بنابراین در این رابطه، بینگر^۱، عرفی شدن را روندی می‌داند «که طی آن نمادها و اشکال سنتی دین، نیرو و جاذبه خود را از دست می‌دهند» (سراج‌زاده، ۱۳۸۳: ۲۲ به نقل از بینگر، ۱۹۵۷: ۱۱۹). با وجود عصر مدرن، که به‌زعم هانتینگتون عصر کم‌رنگ شدن ایدئولوژی‌ها است، برخی جامعه‌شناسان و نظریه‌پردازان این عصر را عصر بازگشت خدایان، آن‌هم متکثر، به عرصه‌های زندگی اجتماعی می‌دانند (زارعی، ۱۳۹۷: ۲۲). اندیشمندان رادیکالی چون اسلاوی ژیزک هم بر نقش دین در بازگرداندن منازعه به سیاست در عصر پسا سیاست تأکید کردند (زارعی، ۱۳۹۷: ۲۲ به نقل از ژیزک^۲، ۲۰۰۱). در تجربه غرب، سکولاریسم همزاد مدرنیته است. جامعه‌شناسان بر این باورند که مدرنیته در خصوصی شدن دین و عقب‌نشینی آن از حوزه عمومی در جوامع غربی سهم زیادی برعهده داشته و عاملی برای روشنگری در میان شهروندان بوده است. این استدلال جامعه‌شناختی که به نظریه سکولاریزاسیون مشهور شده، زمینه بسیاری از نظریه‌های سیاسی مهم را فراهم کرده است. نظریه‌هایی که پایه و بنیان تساهل، پلورالیسم دموکراتیک، بی‌طرفی مذهبی و جدایی سیاست و دین در مدرنیته سکولار بوده‌اند (کال^۳، ۲۰۱۰: ۲۶۵). از میان اصول مدرنیته، «سکولاریسم» اصلی متمایز بود و با عنوان روح مدرنیته قابل دقت و بررسی و تأمل است. مدرنیته به دلیل روح تمامیت‌طلب خود، به دنبال هماهنگی تمامی شئون حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها بر محور اصول خود بود و در این میان لازم بود که دین به‌عنوان یکی از مدعیان سرپرستی حیات بشریت از صحنه خارج شود (کریمی، ۱۳۸۸: ۹۷).

1. Yinger
2. Zizek
3. Kaul

از طرف دیگر تاریخ و ژئوپولیتیک این سرزمین، گواهی بر ورود اندیشه‌های منتج از مدرنیته و مولفه‌های آن، از جمله تکثرگرایی، دارد که تأثیرات آن بر تمامی شئون فردی و اجتماعی جامعه به‌ویژه سازمان آموزش و پرورش غیرقابل انکار است. برر در تعریف متغیر تکثرگرایی بیان می‌کند که منظور ما [برگر] از «تکثر» موقعیتی است که در آن گروه‌های متنوع انسانی (قومی، مذهبی یا به هر حال متفاوت) در شرایط صلح مدنی و تعامل اجتماعی کنار هم زندگی می‌کنند. فرایندی را که منجر به چنین موقعیتی می‌شود «تکثرگرایی» می‌نامیم. بنابراین به‌نظر برگر «مدرنیته باعث تکثر می‌شود» (برگر و زایدروولد، ۱۳۹۳: ۲۵ - ۲۴) که این می‌تواند بینش عمیقی در ارتباط با دیدگاه دبیران یا جامعه فرهنگی که پرچمدار شکل دادن به نسل آینده و اندیشه‌های آنان که آینده‌سازان جامعه محسوب می‌شوند؛ نسبت به دین و عرفی شدن و روند آتی آن در جامعه بدهد.

در ذیل نمونه‌هایی از نظرات مسئولان آموزش و پرورش و پژوهش‌های اجتماعی که دال بر سندیت موارد فوق ذکر و همچنین اهمیت و ضرورت موضوع است؛ مطرح می‌گردد. آقای حجت‌الاسلام ذوعلم، مدیرکل دفتر تألیف و برنامه‌ریزی کتاب درسی، بیان می‌نماید که: «سکولاریسم تربیتی اساساً موجب جریان روشن‌فکری در ایران بوده است». نویدادهم، معاون سابق وزیر آموزش و پرورش، بیان می‌نماید: «من تردید دارم که روشن‌فکران نقشی در پیدایش این نظام [آموزش و پرورش] داشته باشند؛ بلکه مؤلفه‌های دیگری در ایجاد جریان سکولاریستی مؤثر بودند و باید ریشه را در جای دیگری جستجو کرد. شاید به بحث مدرنیته در جامعه برمی‌گردد و این تقابل را باید واکاوی کرد. آنچه در سده اخیر در کل کشور اتفاق افتاده در تمام عرصه‌ها به سکولاریسم، اومانیسم ... مربوط می‌شود» (هاشمی، ۱۳۸۶: ۱۶۹ - ۱۹۲). پژوهشگران اجتماعی چون آقای سراج‌زاده، نیز از مؤلفه‌های دین‌داری دانش‌آموزان دبیرستان‌های تهران تحت عنوان «تناقض و ناهمخوانی» یاد می‌کنند (سراج‌زاده، ۱۳۷۸: ۱۰۵ - ۱۱۸) و آزاد ارمکی نیز ضمن مطرح نمودن واژه‌ای تحت عنوان «بی‌شکلی دین‌ورزی» از «شکل‌های جدید دین‌ورزی» سخن می‌راند (آزاد ارمکی و غیاثوند، ۱۳۸۱: ۱۴۸ - ۱۱۷).

بنابراین در ارتباط با طرح مسئله از یک زاویه دیگر، باید گفت که از یک طرف، با توجه به اسناد بالادستی مانند برنامه درس ملی و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش که به دنبال حیات طیبه‌اند و راه مذهب و سنت را می‌پیمایند؛ و از طرف دیگر، ورود انواع اندیشه‌های عرفی شده و تکثرگرا به شکل‌های گوناگون و متنوع را داریم؛ حال سوال اینجاست که این تفکرات چه تأثیراتی بر اندیشه‌ها و رفتارهای معلم‌ها داشته است؟ علاوه بر مواردی که ذکر آن گذشت در ارتباط با مبحث ضرورت و اهمیت پژوهش باید افزود که با توجه به دخالت سیستم از طریق اسناد بالادستی و قانون‌گذاری و ... آیا این مسئله در کاهش اقبال دبیران به این سیستم آموزشی از طریق بی‌توجهی مدنی به بخشنامه‌ها، فراخوان‌ها، برنامه‌ها به‌ویژه فوق‌برنامه‌ها و ... و در نهایت عرفی شدن نگرش دبیران تأثیرگذار بوده است؟ در مجموع، آیا چارچوب نظری پژوهش، با وجود متغیر مستقل، میانجی و حتی تعدیل‌گر (تروما، خرده‌فرهنگ بین‌المللی و کیفیت زندگی)، متغیر وابسته عرفی شدن نگرش دبیران آموزش و پرورش را تبیین می‌نماید؟

افزون بر موارد فوق در ارتباط با اهمیت پرداختن به مسئله عرفی شدن دبیران آموزش و پرورش و اینکه چرا اصفهان و دبیران آن به‌عنوان جامعه آماری انتخاب شدند؛ این است که در مجموع یافته‌های برخی پژوهش‌های میدانی در ارتباط با اصفهان حکایت از آن دارد که به‌عنوان مثال در بررسی نمونه‌های عرفی شدن دین در سبک زندگی جوانان شهر اصفهان (با تأکید بر نظریه عرفی شدن) نتایج حاصل از آزمون چندمتغیره نشان داد که متغیرهای مستقل درصد قابل توجهی از واریانس متغیر وابسته را تبیین کرده‌اند که براساس اولویت عبارتند از: تغایر نقش‌ها، فردگرایی و تغییر ارزش‌ها (هاشمیان‌فر و هاشمی، ۱۳۹۱).

بنابراین، هدف اصلی این پژوهش پیمایشی و میدانی، تلاشی برای بررسی تبیین جامعه‌شناختی تأثیر اندیشه‌های تکثرگرا در عرفی شدن نگرش دبیران مقاطع شش‌گانه متوسطه (اول و دوم) آموزش و پرورش شهر اصفهان است.

اهداف فرعی این پژوهش عبارتند از: الف) بررسی تأثیر متغیرهای میانجی (تروما، کیفیت زندگی و خرده فرهنگ بین‌المللی) با عرفی‌شدن نگرش‌های دبیران شهر اصفهان؛ ب) توصیف متغیر عرفی‌شدن و ابعاد آن با استفاده از شاخص‌های توصیفی؛ ج) توصیف متغیر جمعیت‌شناختی جنسیت با استفاده از شاخص‌های توصیفی.

۲. مبانی و چارچوب نظری پژوهش

در میان فیلسوفان پست‌سکولار میانه‌رو و رادیکال، فیلسوفان تجدیدنظرطلبی حضور دارند که نماینده برجسته آن‌ها یورگن هابرماس^۱ است (زارعی، ۱۳۹۷: ۲۸۴). عامل اصلی توجه هابرماس به مسئله دین، چرخش در جامعه‌شناسی دین و دلایل بی‌شماری بود که در این چرخش برای تنزل نظریه سکولاریزاسیون مطرح شدند و اعتبار و درستی این نظریه را با تردید مواجه ساختند (زارعی، ۱۳۹۷: ۲۸۵-۲۸۴). هابرماس در آثار متأخر خود، دیگر دین را در حاشیه زندگی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی قرار نمی‌دهد و نقش دین را در دستیابی به اهداف مدرنیته برجسته می‌کند و مدعی است که باید دین به عرصه عمومی برگردد و تفاهم بین‌الذهانی شهروندان دیندار و سکولار برقرار شود (محمودپناهی، ۱۳۹۸: ۲۳۵ - ۲۶۱). از نظر هابرماس آزادی دین براساس قانون، پاسخ سیاسی مناسبی برای چالش‌های تکثرگرایی دینی است. تنها به این طریق می‌توان پتانسیل کشمکش را در خطر سطح تعامل اجتماعی شهروندان محدود کرد. ویژگی عرفی‌بودن دولت می‌تواند یک ضرورت و نه شرط کافی برای تضمین آزادی دینی برابر برای همه باشد. از نظر هابرماس، در یک دولت سکولار فقط آن تصمیم‌های سیاسی را می‌توان مشروع قلمداد کرد که بتوان در پرتو دلایل همگان‌پذیر در نزد عموم و به شکلی منصفانه آن‌ها را توجیه کرد (هابرماس و دالمایر، ۱۳۸۸: ۱۶۸-۱۶۹). از نظر هابرماس، شهروندان سکولار باید «به این درک دست یابند که عدم توافقتشان با مفاهیم دینی عدم توافقی است که انتظار آن منطقی و توجیه‌پذیر است» (هابرماس، ۲۰۰۸a: ۱۳۸-۱۳۹).

پیتروال.برگر یکی از پیش‌قراولان توسعه نظریه عرفی شدن بود که اندیشمندان زیادی به او پیوستند (برگر، ۱۹۶۷). به گمان او، دین ناپدید نخواهد شد بلکه به امری خصوصی بدل و از تأثیرش بر زندگی اجتماعی کاسته می‌شود (سیدمن^۱، ۱۳۸۸: ۱۱۰ - ۱۱۵). برگر، تأکید کرده است: «جهان امروز به شدت مذهبی و حتی برخی جاها بسیار مذهبی‌تر از هر زمان است» (برگر، ۱۹۹۹: ۲). به نظر برگر، نیچه فکر می‌کرد که در آستانه عصر الحاد ایستاده است. اما هم‌اکنون به نظر می‌رسد قرن بیست و یکم، عصر چندخدایی است. انگار خدایان بی‌شمار دوران باستان به قصد انتقام برگشته‌اند (برگر و زایدرولد، ۱۳۹۳: ۱۷). در جامعه‌شناسی دین که در قرن بیستم شکل گرفت، این پیوند مدرنیته با زوال دین به «نظریه سکولاریزاسیون» معروف شد. براساس این نظریه، مدرنیته، هم به خاطر گسترش شناخت علمی و هم به خاطر ویرانی پایه‌های اجتماعی ایمان دینی به دست نهادهای مدرن، الزاماً منجر به سکولاریزاسیون می‌شد (برگر و زایدرولد، ۱۳۹۳: ۱۹). سکولاریزاسیون نیز به‌عنوان یکی از نظریه‌های دیرپا در جامعه‌شناسی و تاریخ دین، به‌طور خلاصه به فرآیندی تأکید می‌کند که در پی آن، مدرنیزاسیون منجر به کاهش اهمیت اجتماعی دین می‌شود (بروس، ۲۰۰۲: ۱۱).

یکی از کلیدواژه‌های بنیانی برگر که آنرا در دنیای مدرن جستجو می‌کند، برخلاف نظریه‌پردازان پسامدرن که آنرا متعلق به دنیای پست‌مدرن می‌دانند، «تکثرگرایی و تکثرزایی» است. برگر، که برجسته‌ترین هوادار سنت دین رقابتی و پلورالیستی است، چنین تبیین می‌کند که تنوع ایمان‌ها، سایبان تقدس را ویران ساخته، خودپسندی همه ادیان را کاسته است (برگر، ۱۹۶۷). برگر در ارتباط با این سؤال که «چرا مدرنیته باعث تکثر می‌شود؟» بیان می‌کند: «مدرنیته با سرعت و دامنه‌ای روزافزون دیوارهای افتراق اجتماعی بسیار بلند [اجماع شناختی و هنجاری] را ویران کرد. این پدیده منجر به افزایش جمعیت شهرها شد. فرهنگ شهری / شهرنشینی که از طریق تکثر بارور می‌شود و به نوبه خود تکثر را گسترش می‌دهد، همچنین جابه‌جایی انبوه مردم در مناطقی وسیع هم متداول شده و

آموزش عمومی هم یعنی این که افراد هرچه بیشتری از نظرها، ارزش‌ها و شیوه‌های زندگی مختلف آگاه می‌شوند، نیز گسترش می‌دهد. اما مهم‌تر از همه، ابزارهای مدرن ارتباط جمعی - فیلم، رادیو، تلویزیون، تلفن و حالا انفجار اطلاعات از طریق انقلاب رایانه‌ای - باعث افزایش چشمگیر قدرت دسترسی مردم به رویکردهای مختلف نسبت به واقعیت شده است. در نتیجه این فرآیندها - که همگی ذاتی مدرنیته هستند - تکرر به سطحی بی‌سابقه در تاریخ رسیده است (برگر، ۱۳۸۰: ۲۸ - ۲۴). برگر به صراحت می‌گوید که یکی از عوامل مهم برای رشد سکولاریسم در مسیحیت، تکررگرایی حاصل از تساهل و مدارا است. به اعتقاد وی این امر نه فقط به گسترش عقلانی‌شدن یاری رساند، بلکه در روی‌گردانی مردم از دین تأثیر مستقیم‌تری گذاشت. این فرد اجازه داشت از میان تفسیرهای گوناگونی یک تفسیر را برای خود برگزیند، در کل به کاهش ارزش یا از دست رفتن اقتدار دیدگاه مذهبی انجامید. این تساهل حتی به افراد اجازه می‌داد هیچ مذهب یا دینی نداشته باشند (برگر و همکاران، ۱۹۷۳: ۱۷۹).

برگر معتقد است، بخش عمده‌ای از جهان توسعه‌یافته، هویت مدرن، انتخابی است. به نظر برگر: «مدرنیته تا حد زیادی [رفتار] پیش‌نما را به [رفتار] پس‌نما گسترش می‌دهد، [یعنی] گرایش مدرنیته اغلب به سمت نهادزدایی است. گسترش دایره انتخاب، به نوبه خود منجر به گسترش تفکر شده است. وقتی عملی از پیش‌نما به پس‌نما منتقل می‌شود، می‌توان از «نهادینه‌سازی» صحبت کرد؛ درحالی‌که فرایند برعکس آن را می‌توان «نهادزدایی» نامید؛ گلن این نهادزدایی را «ذهنی‌سازی» می‌نامد. به نظر برگر برای اینکه حل این معماها برای مردم راحت‌تر شود، نهادهای جدیدی شکل گرفته‌اند که مجموعه‌های کاملی از عقاید، هنجارها و هویت‌ها را در اختیار افراد قرار می‌دهند؛ گلن این‌ها را «نهادهای ثانوی» می‌نامد (والاس و آلیسون، ۱۹۹۹: ۳۲-۳۸). برگر معتقد است که دو عامل، یعنی گرد آمدن جوامع ناهمگون و ارتقاء سطح ارتباطات فرهنگی، علاقه‌مندی به تکررگرایی را تقویت می‌کنند و با ایجاد انحصارطلبی‌های دینی سازگاری ندارند (برگر و دیگران، ۱۳۸۰: ۲۰ - ۱۸).

متغیر مهم دیگری که برگر مطرح می‌کند و از آن با عنوان یکی از استثنائات در زمینه نظریه سکولارزدایی نام می‌برد، همانا وجود خرده‌فرهنگ بین‌المللی است که در آن افراد از نوعی آموزش عالی کاملاً سکولار، به سبک غرب، به‌ویژه ادبیات، علوم انسانی، علوم تجربی و علوم اجتماعی بهره‌مند هستند (برگر و دیگران، ۱۳۸۰: ۲۶ - ۲۳). این خرده‌فرهنگ حامل اصلی ارزش‌ها و اعتقادات مترقی و اعتقادات عصر روشنگری است. با اینکه حاملان این خرده‌فرهنگ اندک‌اند [ولی] نسبتاً بانفوذاند (برگر، ۱۹۹۹: ۱۰). بنابراین این خرده‌فرهنگ‌های جهانی از نفوذ فراوانی برخوردارند و بر نهادهایی که تعریف «رسمی» پدیده‌هایی نظیر نظام آموزشی، وسایل ارتباط جمعی و حدود نظام حقوقی را ارائه می‌دهد، احاطه دارند. برگر بیان می‌کند که:

متأسفانه نمی‌دانم چرا افرادی که از چنین آموزش‌هایی بهره‌مند بوده‌اند به سکولاریسم روی می‌آورند. آنچه در این‌جا بدان اشاره می‌نمایم این است که ما از یک فرهنگ نخبه جهانی برخورداریم. لذا خیزش‌های دینی در کشورهای مختلف دارای ویژگی کثرت‌گرایانه هستند. این حرکات‌ها بیش از آن‌که از انگیزه‌های دینی صرف نشئت گرفته باشند، اعتراض و مقاومت در برابر نخبگان سکولار را نشان می‌دهند. جنگ به اصطلاح فرهنگی در ایالات متحده نیز از این ویژگی برخوردار است. می‌توانم به این نکته اشاره کنم که صحت و اعتبار نظریه سکولاریزم، به میزان فراوانی مدیون این خرده‌فرهنگ بین‌المللی است (برگر، ۱۳۸۰: ۲۶ - ۲۳).

پس از مروری تقریباً گسترده و نفس‌گیر در عرصه جهانی دین، در این‌جا به برخی سؤالات مطرح‌شده در مقالات گرد آمده می‌پردازیم. یکی از سؤالات این است: خاستگاه خیزش دینی در عرصه جهانی چیست؟ در جواب یک پاسخ احتمالی جایگاه اجتماعی دیدگاه‌های صرفاً سکولار در میان نخبگان فرهنگی است. بخش عمده‌ای از مردم که با این فرهنگ بیگانه بوده ولی نفوذ آن را احساس می‌کنند این دیدگاه‌ها را مردود می‌شمارند. بنابراین، حرکات‌های دینی که رنگ و بوی ضد سکولار دارند در میان مردم مقبولیت می‌یابند، هر چند افراد طرفدار این حرکات‌های دینی برخی

اوقات از خاستگاهی کاملاً غیردینی برخوردارند. از نظر برگر آموزش علم یا تحصیلات عالی نیز به منزله دیدگاهی سکولار درباره جهان می‌تواند منجر به سکولاریزاسیون افراد شود (ناییب و آزاد ارمکی، ۱۳۸۵).

در ارتباط با متغیر کیفیت زندگی، اینگلهارت و ولزل معتقدند که در شرایط مساوی، سطوح بالای توسعه اقتصادی موجب تکوین افرادی می‌شوند که دارای تساهل بیشتری بوده و به دیگران اعتماد بالاتری دارند، دگرگونی از ارزش‌های سنتی و ارزش‌های سکولار - عقلانی با دگرگونی از جامعه روستایی به جامعه صنعتی مرتبط می‌شود. جوامع سنتی بر دین، ارزش‌های سنتی و احترام و اطاعت از ارزش‌های اقتدار تأکید می‌کنند؛ با رشد سطوح صنعتی شدن، این جوامع، سکولارتر و عقلانی‌تر می‌گردند. هر دو بعد تغییرات به شدت با توسعه اقتصادی مرتبط هستند. ملت‌هایی که بانک جهانی آن‌ها را به عنوان جوامع ثروتمند مشخص می‌کند، در هر دو بعد، یعنی تأکید شدید بر ارزش‌های ابراز وجود و ارزش‌های سکولار - عقلانی، رتبه نسبتاً بالایی کسب می‌کنند. تمام جوامع کم‌درآمد و متوسط رو به پایین، در هر دو بعد، رتبه نسبتاً پایینی کسب می‌کنند. (اینگلهارت و ولزل، ۱۳۸۹: ۱۶ - ۱۴). اینگلهارت در مقیاس جهانی نشان داده است که در جوامع ثروتمند اعتماد میان اشخاص و تساهل در برابر تفاوت‌ها بیشتر است، رضایت از زندگی بالاتر است (ولزل و همکاران، ۱۳۸۲: ۱۴ - ۱۳ به نقل از اینگلهارت، ۱۹۹۷). در نتیجه، بالا بودن ارزش‌های ایوان نفس با میزان نسبتاً بالای رضایت از زندگی پیوند دارد. کشورهایی که شهروندان‌شان تحمل بیشتری در مقابل تنوعات از خود نشان می‌دهند، همان کسانی هستند که تمایل بیشتری به شرکت در اعتراضات مدنی داشته و تمایلات آزادی‌خواهانه‌شان را بیشتر نشان داده، بیشتر به هم‌نوعان‌شان اعتماد می‌کنند - این افراد میزان نسبتاً بالایی از رضایت از زندگی و احساس خوشبختی را نشان می‌دهند (ولزل و همکاران، ۱۳۸۲: ۲۶ - ۲۵).

متغیر دیگری که می‌تواند روح سرزندگی و شادی را از معلمان گرفته و به صورت بالقوه آن‌ها را به سمت عرفی شدن سوق دهد، تروما (روان‌زخم) نام دارد. از نظر ژیتزک، حادثه آسیب‌زا زمانی روی

می‌دهد که «امر واقع حرکت ملایم امر نمادین را برهم زند» (مایرز، ۲۰۰۳: ۳۱). بر طبق تعریف ژیتزک، چرخه روان‌زخم به این صورت است: «روان‌زخم عاملی است که موتور ملایم نمادینه‌سازی را از مسیر منحرف می‌کند و تعادل آن را برهم می‌زند و باعث عدم انسجام غیرقابل زدودنی در امر نمادین می‌شود، اما با همه این‌ها، روان‌زخم پیش از نمادینه‌سازی وجود ندارد و مقوله‌ای تغییر شکل‌دهنده باقی می‌ماند که تنها با عطف به ماسبق و وقتی که از مرحله نمادین به آن پرداخته شود، انسجام می‌یابد و انسجام و یکپارچگی خود را ضرورت ساختاری امر واقع دریافت می‌کند» (ژیتزک، ۱۹۹۴: ۳۱). از نظر ژیتزک روان‌زخم یعنی: «ورود وحشیانه چیزی کاملاً غیرمنتظره، چیزی که سوژه آمادگی‌اش را ندارد و نمی‌تواند آن را با خود به وحدت برساند» (ژیتزک، ۱۹۹۴: ۱۰). طبق نظر ژیتزک «اگر ردپای اتفاقی در گذشته ناگهان پیامدی به بار آورد به این دلیل است که دنیای نمادین فعلی سوژه، طوری شکل گرفته که به آن رویداد شک دارد» (ژیتزک، ۱۹۹۱: ۲۰۲)؛ بنابراین «پیوندی مستقیم میان روان و خشونت بیرونی» فراهم می‌شود (کاروت، ۱۹۹۶: ۴۹). ژیتزک درگیر شکل خاصی از «واسازی» سه‌گانه واقعی - نمادین - خیالی شده است، آن‌هم به نحوی که هر یک از این سه وجه برحسب همین تقسیم‌بندی سه‌گانه درک شوند. بدین ترتیب، در مورد امر واقعی ما با امر واقعی واقعی، امر واقعی نمادین و امر واقعی خیالی سروکار داریم (ژیتزک، ۲۰۰۱: ۸۲-۸۳). واقعیت همواره یک روایت یا برداشت «مجازی» از امر واقعی است؛ نوعی مجازی کردن که هرگز نمی‌تواند به‌طور کامل به امر واقعی غلبه کند یا به حالت تعادل برسد (ژیتزک، ۱۳۸۴: ۲۳-۱۶، به نقل از: دیلی، ۲۰۰۳). از نظر ژیتزک سوژه پساترومایی فردی بی تفاوت است که حس مشارکت عاطفی خویش را از دست داده است (ژیتزک، ۱۹۹۴: ۵). این سوژه اشتیاق خود را از دست می‌دهد و به تدریج شروع به موجودی «عاری از زندگی فعال که صرفاً خور و خواب دارد افول می‌کند» (ژیتزک، ۱۹۹۴: ۱۲). یکی از

ویژگی‌های این سوژه جدید بی تفاوتی و بی‌اشتیاقی است. سوژه‌های جدید انگیزه خود برای زندگی را از دست می‌دهند.

۱.۲. پیشینه پژوهش

از نظر کارل دابلر^۱ عرفی شدن سه بعد دارد:

بعد جامعه: به عرفی شدن در سطح اجتماعی توجه می‌کند، فرایندی که به تفکیک ساختاری و عملکردی نهادها و مؤسسه‌ها مربوط می‌شود. عرفی شدن درون خود دین: به تغییر و تحول دینی که به تحولات ایجاد شده در عوالم دینی به‌ویژه تمایل آن‌ها به دنیوی شدن مربوط می‌شود. بعد فردی: به تضمین و التزام دینی رفتار فردی شخص مربوط می‌شود و میزان همبستگی افراد یا گروه‌های دینی را نشان می‌دهد (وریج کاظمی و فرجی، ۱۳۸۲، به نقل از دابلر، ۱۹۹۱). بنابراین در پژوهش حاضر، پیشینه پژوهش در سه بعد یا سطح کلان، درون خود دین و خرد تقسیم‌بندی شده است که در زیر با توجه به سه سطح مذکور به صورت موضوعی براساس مفاهیم و متغیرهای اصلی و بنیانی پژوهش مطرح می‌گردد.

۱.۱.۲. سطح کلان

در پژوهشی که توسط کافی (۱۳۸۸) با عنوان «طرح سنجش تأثیر کثرت‌گرایی بر سکولار شدن افراد با تحصیلات عالی» صورت گرفت؛ سوال اصلی پژوهش این بود که آیا کثرت‌گرایی نیز می‌تواند مسیری برای سکولار شدن آنان باشد؟ لازمه پذیرش قرائت‌های متعدد از دین، این است که کثرت‌گرایی اجتماعی و معرفتی می‌تواند مسیری برای سکولار شدن باشد. در این مورد، این تحقیق به دو نتیجه مشخص می‌رسد: یکی اینکه کثرت‌گرایی معرفتی، سبب سکولار شدن افراد با تحصیلات عالی می‌شود و دوم اینکه در ایران به علت پیروی از دین واحد و یکدست و تشکیل حکومت دینی بر پایه آن و اینکه کشوری به لحاظ دینی، واحد است، کثرت‌گرایی اجتماعی در آن موردی ندارد.

1. Karl Dobler

لذا طبق نظریه طرح سنجش عنوان شده، در شرایط دینی ایران، امکان سکولارشدن قشر تحصیل کرده از مسیر کثرت‌گرایی مشکل است و به نظر محتمل نمی‌رسد؛ بنابراین از مسیر کثرت‌قرائت‌های دینی (کثرت‌گرایی معرفتی) اگرچه تا سکولار شدن راهی بس طولانی در پیش دارد، اما نسل جوان و قشر تحصیل کرده امروز، تحت تأثیر جریان‌های روشنفکری غربی هستند که احتمالاً در آینده، به سکولار شدن جامعه ایران خواهد انجامید.

پژوهشی توسط فاضلی (۱۳۹۵) با عنوان «آیا فرهنگ ایران امروز سکولار است؟» انجام شد. مبنای روش‌شناختی به کار رفته در این مقاله تحلیل مفهومی و نظری است که نگارنده بر مبنای تجربه زیسته رویکرد خودمردم‌نگارانه به کار برده است. نتیجه تحقیق حاکی از آن است که طرح‌واره بنیادین جامعه ایرانی، دینی است. اگرچه تحولات ساختاری در زمینه اجتماعی دین در ایران معاصر رخ داده است اما مدل‌های فرهنگی ایران همچنان دینی هستند و نمی‌توان از سکولار شدن مدل‌های فرهنگی دین نام برد. با در نظر گرفتن این ویژگی‌های جامعه ایرانی اکنون باید این سؤال را مطرح کنیم که آیا در فرایند معنادهی و طرح‌واره‌سازی انسان ایرانی، تغییری رخ داده است تا بتوان از جریان سکولارشدن در ایران یاد کرد؟ عمده مطالعات مورد بررسی، اشاره‌ای به تغییر مدل‌های فرهنگی و طرح‌واره‌های شناختی ما نداشته‌اند. البته ما با مجموعه عظیمی از تحولات اجتماعی مواجه بوده‌ایم. تحولاتی مانند رسانه‌ای شدن، شهری شدن، صنعتی شدن، فردی شدن، دموکراتیک شدن، مصرفی شدن، شبکه‌ای شدن، زنانه شدن، جهانی شدن. ولی این تحول تا این لحظه به قدری گسترده و عمیق نبوده‌اند که بتوان گفت فرهنگ ما با بنیاد هستی‌شناسانه دینی، تغییر کرده و یا از بین رفته است. از نظر آقای فاضلی سکولارشدن و مذهبی بودن به‌طور هم‌زمان و موازی در ایران معاصر وجود داشته است. مدل فرهنگی در حال شکل‌گیری، دارای چند مؤلفه است؛ مانند: فردگرایی، لذت‌گرایی، مادی‌گرایی و ... که هر چند هنوز تثبیت نشده است ولی در سطوح مختلف قابل مشاهده است. مانند زنی که حجاب را رعایت نمی‌کند ولی نماز می‌خواند. یا بحث بهره بانکی که ممکن است توجیه شرعی نداشته باشد

ولی حاصل مواجهه با منطق بازار و دنیای جدید است که این مدل فرهنگی ترکیبی و در حال ظهور حاصل چند مدل فرهنگی دیگر است: شهرنشینی، علم مدرن، ارتباط تصویری (تکنولوژی). پژوهشی توسط ماسودا و هالی یودهیسترا (۲۰۲۰) در کشور مسلمان اندونزی با عنوان «آیا آموزش و پرورش جمعیت اسلامی را سکولار می‌کند؟» صورت گرفت. در این مطالعه به نظر نویسنده ژاپنی، تأثیر سال‌های تحصیل بر دین‌داری، رأی‌گیری و کثرت‌گرایی در اندونزی ارتباط بین مدرسه و باورهای مذهبی به‌طور گسترده در ادبیات علوم اجتماعی مستند شده است. باین‌حال، شواهد دال بر یک رابطه علی، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه که مذهب هنوز نقش مهمی در سیاست و قانون‌گذاری دارد، محدود است. مطالعه حاضر از تغییرات هم‌گروهی در مواجهه با اصلاحات آموزشی در سال ۱۹۷۸ در اندونزی استفاده می‌کند تا تأثیر سال‌های تکمیل شده آموزش را بر دینداری فردی در زندگی بعدی بررسی کند. نتایج حاکی از آن است که رسیدن به یک سال تحصیلی دیگر، دینداری خودگزارش شده را چهار درصد کاهش می‌دهد. مطابق با این یافته، اعمال مذهبی انفرادی را نیز با کاهش تعداد دفعات نماز افراد و احتمال خوردن غذای حلال تغییر می‌دهد. باین‌حال، میزان تحصیلات تأثیر چندانی بر مشارکت در فعالیت‌های مذهبی اجتماعی یا نگرش نسبت به سایر ادیان ندارد، اگرچه تأثیر مذهبی بر رفتار رأی‌دهی را کاهش می‌دهد. این نتایج نشان می‌دهد که برنامه ارتقای سطح تحصیلات در کشورهای اسلامی ممکن است در درازمدت تأثیر مهمی بر دینداری افراد و اقتصاد سیاسی کشور داشته باشد.

پژوهشی در کشور همسایه و مسلمان ترکیه توسط ساعی و محمدزاده (۱۳۹۲) در ارتباط با مبحث سکولار صورت گرفت. در این مقاله نویسنده مطرح می‌نماید که از سال ۲۰۰۲ با به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه در ترکیه، چرخش محسوسی در جهت‌گیری سیاست خارجی این کشور به وجود آمد. این چرخش، خاطر کمالیست‌ها و نظامیان سکولار و همچنین طرفداران غربی آنکارا را بیشتر تیره ساخت. شاید آنها همانند احزاب اسلام‌گرای قبلی با پشت کردن به اصول و آموزه‌های کمالیسم و رویگردانی از غرب، در پی تقویت اسلام‌گرایی و ایجاد ائتلاف مذهبی در منطقه بودند.

هر چند در این مقطع زمانی، اصول جدیدی برای سیاست خارجی و داخلی این کشور تعریف شد؛ اما کارکرد و خروجی یک دهه از سیاست خارجی این حزب و تطبیق آن با اصول اساسی سیاست خارجی کمالیستی نشان می‌دهد که آنها با در پیش گرفتن رویه اسلامی نوگرا، نه تنها با اسلام‌گراهای قبلی متفاوت می‌اندیشند، بلکه با رقبای سرسخت و دیرینه خود در داخل (کمالیست‌های سکولار)، بر سر اصول مهم کمالیسم به آشتی رسیده و به کارگیری رویکردهای جدید در سیاست خارجی فقط تغییر تاکتیک برای رسیدن به هدف‌های سنتی است که بیشتر در سیاست خارجی سکولارها اولویت اصلی بوده‌اند.

۲. ۱. ۲. سطح درون‌فردی

پژوهشی توسط غیاثوند (۱۳۹۵) با روش تحلیل ثانویه و طولی، تحت عنوان «رفتارها و باورهای ایرانیان: تحلیلی جامعه‌شناختی از مناسبات دین در بستر دولت» صورت گرفت. این مطالعه به روش تحلیل ثانویه انجام پذیرفته و سعی دارد یافته‌های حاصل از پیمایش‌های ملی مختلف طی سال‌های ۱۳۵۳ تا ۱۳۹۰ را مورد تحلیل قرار دهد. در این مطالعه برای تحلیل رفتار و باور مردم ایران از دو رویکرد سکولار شدن جامعه با تکیه بر نظرات «پیتر برگر» و نیز تعبیر کارکردی و عملکردی دین از نظریه «لوهمان»^۱ استفاده شده است. در مجموع یافته‌های حاصل نشان می‌دهد که چندان تفاوتی مبنی بر افزایش یا کاهش چشمگیر در رفتارها و احساسات دینی - فردی مردم ایران مشاهده نمی‌گردد. به عبارتی، جامعه دچار نوعی «تثبیت کارکردی» شده و از این حیث افراد جامعه همان‌قدر مذهبی‌اند که در گذشته بوده‌اند. بنابراین تلقی سکولار شدن جامعه، قضاوتی ناصحیح است. در سطح باورها و رفتارهای جمعی، علی‌رغم عدم وجود داده‌هایی مبنی بر مقایسه آن با دهه‌های گذشته، ولی در مقایسه با آنچه در اوایل انقلاب و دوران بعد از آن ملاحظه می‌گردد، نوعی «تغییر کارکردی در حوزه رفتارها و باورهای دینی - جمعی» را می‌توان استنباط کرد. در واقع کاهش در رفتارهای دینی جمعی آن‌هم از

1. Lohmann

نوع رسمی بیشتر بازتاب تغییرات دوران و کارکردهای خاص خود، به ویژه در زمان انقلاب و دوران جنگ است که نوعی نمونه آرمانی «دین دوران» را بر اذهان و آرمان‌های مذهبی به یاد می‌آورد. در نهایت مقایسه رفتارها و باورهای دینی سیاسی و اجتماعی نوعی «قطبی شدن عملکرد دین» را در دو حوزه سیاسی و اجتماعی نشان می‌دهد. به عبارتی نوعی «سیاست‌زدایی از دین» یا «سیاسی شدن دین» و نیز «اخلاق‌زدایی دینی» یا «اخلاقی کردن دین» را شاهدیم. از این رو، تعبیر سکولارشدن در این دو حوزه برداشتی دوگانه است.

پژوهشی دیگر توسط سیلانیان طوسی و سعیدی‌نامقی (۱۳۸۴) با موضوع «نگرش سکولار، نظریه‌های سکولاریزاسیون» جامعه ایران (شهر مشهد) را مورد بررسی قرار داده است. موضوعی که در این پژوهش حائز اهمیت است، بحث «وجود شکل‌های نوین دینداری» بود که در نوع خود آن هم در شهر مذهبی مشهد جالب توجه می‌نماید. سؤال و مسئله اصلی پژوهش این است که آیا التزام دینی در مردم رو به تنزل است؟ و یا شکل دینداری در جامعه آماری در حال تغییر است؟ برای پاسخ به این سؤالات، نظریه‌های گوناگون در زمینه سکولاریزاسیون را مورد بررسی قرار داده و سطوح سه‌گانه آن را مشخص نموده و سکولارشدن فردی و محصول آن، یعنی نگرش سکولار را تعریف و ابعاد و شاخص‌های آن را تعیین نموده است. میزان نگرش سکولار را مورد سنجش قرار داده و عوامل گوناگونی را که می‌تواند در واریانس نگرش سکولار نقش ایفا نماید، بررسی نموده است. عمده‌ترین روش‌های به کار گرفته شده، تحلیل رگرسیون چند متغیری، تحلیل واریانس، تحلیل روند و تحلیل مسیر است. نمونه آماری، ۴۲۰ نفر از جوانان و میان‌سالان طبقات مختلف مردم شهر مشهد، در تابستان ۱۳۸۴ هستند. یافته‌ها حضور قابل توجه نگرش سکولار، وجود شکل‌های نوین دینداری و عدم انسجام کافی در گروه‌های دینی را نشان می‌دهد.

۳. ۱. ۲. سطح خرد

پژوهشی دیگر به وسیله میرزایی و باباصفری (۱۳۹۴) با عنوان «بررسی رابطه نوسازی و تکثرگرایی دینی» در بین جوانان شهر و روستاهای سنندج صورت گرفت؛ چارچوب نظری این

پژوهش نظریات برگر در زمینه تکثرگرایی دینی و نوع‌شناسی جان هیک^۱ در ارتباط با سبک‌های دین‌داری (تکثرگرایی، شمول‌گرایی و انحصارگرایی) بوده است. این پژوهش با روش پیمایش در سطح شهر و شش روستای سنندج گرفت. نمونه آماری شامل ۵۸۳ نفر از جوانان (۲۹-۱۸ سال) شهر و روستا بوده است که به شیوه نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای انتخاب شده بودند. یافته‌ها نشان می‌دهد که شمول‌گرایی رایج‌ترین نوع دین‌داری در بین پاسخگویان شهر و روستا است و نادرترین نوع دین‌داری مربوط به انحصارگرایی است. نتایج رگرسیون چندمتغیره حاکی از آن است که از مجموع ۱۷ مولفه وارد شده به برنامه رگرسیونی، تأثیرگذارترین عوامل بر تکثرگرایی به ترتیب گرایش جهانی، گرایش استقلال‌طلبانه، کیفیت زندگی و وضعیت اجتماعی - اقتصادی بوده‌اند.

ناییبی و آزادارمکی (۱۳۸۵) پژوهشی با عنوان «سکولاریسم و رابطه آن با تحصیلات عالی» با روش پیمایش و ابزار پرسشنامه بین جوانان و دانشجویان در جامعه شهری تهران انجام دادند. متغیرها و فرضیه‌های مورد استفاده در این پژوهش که از نظریه برگر استخراج شده‌اند؛ عبارت‌اند از: اعتقاد بنیادین به دین، خرده‌فرهنگ سکولار و تکثرگرایی که از دیدگاه برگر با سکولاریزاسیون مرتبط هستند. نتایج جامعه آماری حاکی از آن است که در ایران، اعتقاد بنیادین به دین عمومیت گسترده‌ای در بین جوانان دارد و عمومیت اعمال دینی (ادای فرایض و مناسک دینی) کمتر از اعتقاد بنیادین به دین بوده و نسبت به گذشته نیز کمتر است. ضمن این‌که عمومیت ابعاد دین (اعتقادات بنیادی و اعمال دینی) در بین افراد تحصیل کرده تا حدی کمتر است. نتیجه اینکه تحصیلات عالی در سکولار کردن افراد نقش دارد، اما این نقش بسیار اندک است.

مطالعه‌ای توسط محمدپور، علیزاده، قادرزاده و قدرتی (۱۳۹۰) با عنوان «بررسی اعتقادات دینی و جهت‌گیری عرفی‌گرا - بنیادگرایانه دانشجویان دانشگاه پیام‌نور مرکز ساری» با استفاده از مدل پیشنهادی گلاک و استارک به سنجش چهار بعد دین‌داری دانشجویان پرداخته است. طبق نتایج

1. John Hick

مطالعه، اگرچه اعتقادات دینی در نزد دانشجویان جایگاه بسیار بالایی ندارد، اما میانگین اینگونه اعتقادات از سطح متوسط بالاتر است. در راستای شناخت و سنجش جهت‌گیری دینی دانشجویان درباره ارتباط با متغیر دین و تکثرگرایی دینی با توجه به میانگین کل مقیاس به دست آمده (۸/۴۷)، می‌توان دریافت که تنها ۲۸/۶٪ دانشجویان دیدگاهی بنیادگرایانه داشته و به انحصارگرایی دینی معتقدند، در حالی که ۴۰/۳٪ آنها به تکثرگرایی دینی که از مؤلفه‌های عرفی‌گرایی است، اعتقاد دارند و بقیه نیز دیدگاهی بینابین داشته‌اند. همچنین نتایج به دست آمده نشان دادند که گرچه اعتقادات دینی در نزد دانشجویان جایگاه بسیار بالایی ندارد، اما میانگین اعتقادات دینی ۸۷/۴٪ دانشجویان در سطح متوسط بالاتر بوده است.

۲.۲. نقد و بررسی پیشینه پژوهش

پیشینه‌های پژوهشی مورد بررسی دارای نقاط قوتی در تکیه بر نظریه‌های برجسته، ارائه داده‌های تجربی اولیه و پوشش چندبعدی پدیده‌های مرتبط با دین‌ورزی و سکولاریزاسیون هستند، اما محدودیت‌هایی از نظر تعمیم نتایج به برخی گروه‌های خاص، عدم یکپارچگی و ناهماهنگی میان نظریه و فرضیات عملی و کاستی در بررسی نقش عوامل میانجی نیز مشاهده می‌شود. از این رو، پژوهش حاضر با تمرکز ویژه بر بررسی نقش دبیران، عامل کلیدی در انتقال ارزش‌ها و تشکیل نگرش‌های نسل آینده، تأکید بر ابعاد فرهنگی معاصر یعنی نقش خرده‌فرهنگ بین‌المللی، عاملی که در جامعه‌های معاصر نقش ویژه‌ای در تغییر نگرش‌ها دارد و در مطالعات پیشین کمتر به آن پرداخته شده است؛ این موضوع به پژوهش ابعادی جدید می‌بخشد و همسو با تغییرات فرهنگی جهانی در سطح میدانی در ایران است، همچنین استفاده از چارچوب نظری جامع و چندبعدی همراه با روش‌های آماری پیشرفته، تمایز و غنای قابل توجهی در زمینه تحلیل روند عرفی‌شدن نسبت به تحقیقات پیشین به ارمغان می‌آورد. این رویکرد جدید نه تنها به بیان دقیق‌تر روابط بین تکثرگرایی و عرفی‌شدن می‌پردازد، بلکه با شناسایی و آزمون اثر میانجی متغیرهایی همچون کیفیت زندگی و

خرده‌فرهنگ بین‌المللی، ابعاد نوینی از فرآیند تغییر نگرش دینی را در بستر آموزش و پرورش به تصویر می‌کشد.

۳. فرضیه‌های پژوهش

در این پژوهش فرضیات در دو بخش مستقیم و غیرمستقیم طراحی شده‌اند که این فرضیات از متن و بطن چارچوب نظری پژوهش استخراج شده‌اند. این فرضیه‌ها عبارتند از: عرفی‌شدن، تکثرگرایی، تروما، کیفیت زندگی و خرده‌فرهنگ بین‌المللی. لازم به ذکر است که متغیر وابسته عرفی‌شدن از دل نظریات پیتر برگر، هابرماس و اینگلهارت استخراج شده است، متغیرهای تکثرگرایی و خرده‌فرهنگ بین‌المللی از نظریات برگر و متغیر تروما نشأت گرفته از نظریات ژیتک و متغیر کیفیت زندگی برگرفته از نظریات اینگلهارت است. در ذیل فرضیه‌های پژوهش مطرح می‌شوند.

۱.۳. فرضیه مستقیم

۱. تکثرگرایی بر عرفی‌شدن دبیران آموزش و پرورش تأثیر دارد.

۲.۳. فرضیه‌های غیرمستقیم

۱. تروما (روان‌زخم‌ها) در رابطه بین تکثرگرایی و عرفی‌شدن نقش میانجی ایفا می‌کند.

۲. کیفیت زندگی در رابطه بین تکثرگرایی و عرفی‌شدن نقش میانجی ایفا می‌کند.

۳. خرده‌فرهنگ بین‌المللی در رابطه بین تکثرگرایی و عرفی‌شدن نقش میانجی ایفا می‌کند.

۴. روش‌شناسی پژوهش

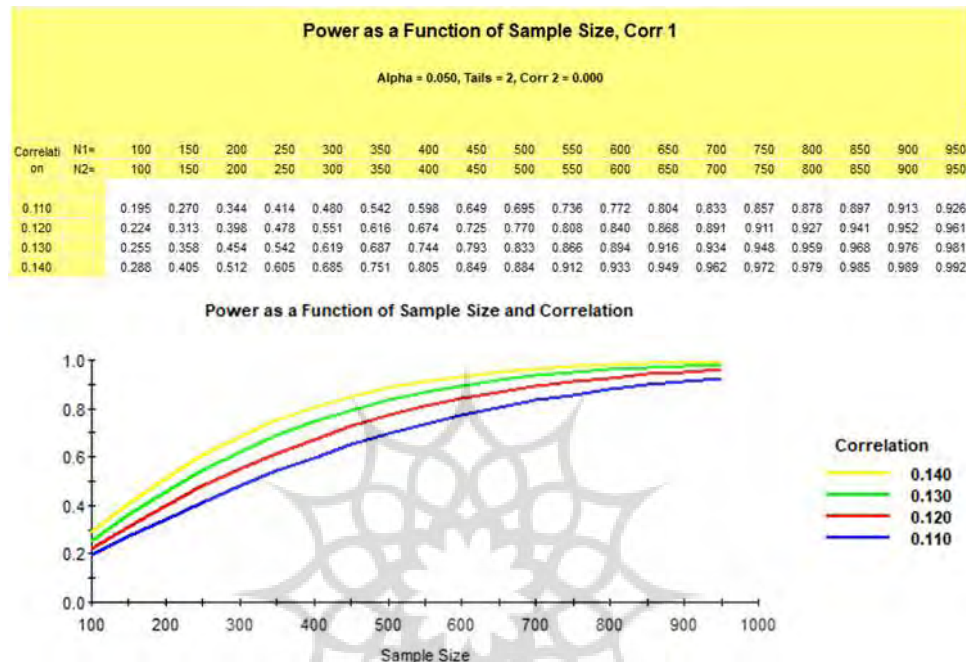
در فرایند تأسیس و استقرار یک رشته علمی، روش‌ها به مرجع بررسی تناسب افکار و موضوعات برای تحقیق تجربی بدل می‌شوند (فلیک، ۱۳۸۷: ۱۶). یکی از مهم‌ترین شرایطی که روش تحقیق را تعیین می‌کند، موضوع تحقیق است. با توجه به موضوع تحقیق یعنی بررسی تأثیر عرفی‌شدن بر اندیشه و کنش‌های دبیران آموزش و پرورش و پیش‌بینی پیامدهای احتمالی آن، روش کمی انتخاب شده است؛ زیرا اصولاً «چنین بررسی‌هایی، کم‌هزینه‌تر از بررسی‌های کیفی هستند و انجام آنها آسان‌تر

است و علاوه بر این، با این تحقیقات سریع تر می توان به نتیجه رسید» (احمدی، ۱۳۸۴). بنابراین در پژوهش حاضر با استفاده از تکنیک پیمایش و ابزار پرسشنامه به بررسی موضوع مورد مطالعه می پردازیم. افزون بر این، جامعه آماری این پژوهش کلیه دبیران (مقاطع متوسطه اول و دوم) مشغول به تدریس در نواحی شش گانه شهر اصفهان است که با توجه به تقسیم بندی مناطق شش گانه اصفهان و مشخص بودن آمار دبیران زن و مرد و مقاطع تدریس (متوسطه اول و دوم)، طبق اصول روش نمونه گیری سهمیه ای می توانند در این نمونه قرار گیرند. موضوع معرفی شدن به گونه ای که این پژوهش قصد انجام آن را دارد، تاکنون بر روی دبیران آموزش و پرورش که مهم ترین ابزار این نهاد عریض و طویل آموزشی هستند، کمتر کار شده است؛ بنابراین با توجه به این مسئله و همچنین با توجه به ناهمگن بودن جامعه آماری و حساس بودن موضوع مورد مطالعه، از نمونه گیری سهمیه ای استفاده شده است؛ زیرا طبق نظر اساتید کمیته رساله و پژوهش، حساس بودن موضوع مورد مطالعه، انتخاب نوع نمونه گیری را بیشتر توجیه می نماید.

آمار کلی تعداد دبیران رسمی و پیمانی شاغل در مناطق شش گانه شهر اصفهان در دوره اول متوسطه ۴۵۲۳ نفر است که در این میان تعداد دبیران شاغل در مناطق شش گانه شهر اصفهان در دوره اول متوسطه ۲۱۹۶ نفر و در دوره دوم متوسطه ۲۳۲۷ نفر است. همچنین تعداد دبیران زن در مجموع ۳۰۷۶ نفر و تعداد دبیران مرد در مجموع حدود ۱۴۴۷ نفر است (معاونت پژوهش برنامه ریزی و توسعه منابع اداره کل آموزش و پرورش استان اصفهان، ۱۴۰۲ - ۱۴۰۱). در پژوهش حاضر به منظور محاسبه حجم نمونه نرم افزار Spss Sample Power استفاده شد که در ذیل شکل آن نیز ضمیمه خواهد شد. در پژوهش حاضر تجزیه و تحلیل داده ها در سطح «آمار استنباطی» صورت گرفت. در این سطح با توجه به سطوح مختلف متغیرها از شیوه های تحلیل رگرسیون خطی ساده و چندمتغیره، تحلیل پراکنش (آنالیز واریانس)، نمودار مسیر و مدل معادله ساختاری با استفاده از نرم افزارهای تحلیل پراکنش (آنالیز واریانس)، نمودار مسیر و مدل معادله ساختاری با استفاده از نرم افزارهای Amos Graphics و SPSS استفاده شده است.

۴.۱. نمودار برآورد حجم نمونه پژوهش

همانگونه که در روش‌شناسی پژوهش نیز ذکر آن گذشت، در پژوهش حاضر برای محاسبه حجم نمونه از نرم‌افزار Spss Sample Power استفاده شده است. از آنجا که در مواردی که بیش از یک هدف، فرضیه یا سؤال برای مطالعه وجود دارد، توصیه می‌شود که تنها براساس هدف، فرضیه یا سؤال اصلی تحقیق، حداقل حجم نمونه تعیین گردد. این مطالعه نیز حجم نمونه را براساس سؤال اصلی تحقیق مطابق همبستگی و حجم اثر محاسبه نموده است. با توجه به اینکه حجم نمونه تابعی از آلفا، حجم اثر، توان آزمون و جهت فرضیه است، سناریوهای مختلف در نرم‌افزار تعریف شد که در جدول زیر خروجی آن ملاحظه می‌شود. لازم به ذکر است که آزمون‌های آماری کاملاً دقیق نیستند و ممکن است خطاهایی داشته باشند که شامل دو نوع خطای آلفا (نوع اول) و بتا (نوع دوم) است؛ ولی ارتکاب خطای نوع اول بسیار مهم‌تر است، یعنی زیان‌بخش‌تر از رخ دادن خطای نوع دوم است؛ بنابراین، برای انتخاب بهترین آزمون فرضیه آماری، قبل از شروع مطالعه باید احتمال خطای نوع اول را در سطح معین معمولاً یک، سه و پنج درصد ثابت در نظر گرفت که در این صورت، آزمونی بهترین خواهد بود که احتمال خطای نوع دوم در آن کوچکترین باشد. در این پژوهش نقطه برش توان براساس شاخص کوهن ۰.۸۰ تعریف شد، بنابراین برای تعیین حجم بهینه نمونه، با توجه به اهمیت موضوع و با نظر اساتید، آلفا ۰.۰۵ و حجم اثر آن ۰.۱۳ در نظر گرفته شد و براین اساس طبق جدول زیر حجم نمونه ۴۵۰ نمونه انتخاب گردید که با توجه به احتمال مخدوش بودن برخی از پرسشنامه‌ها ۴۶۰ نمونه در نهایت تعیین گردید. بنابراین با مدنظر قرار دادن پیش‌فرض‌های مربوط به محاسبه حجم نمونه (سطح اطمینان، توان آزمون، حجم اثر و آزمون مورد استفاده جهت تحلیل داده‌ها) حجم نمونه آماری ۴۶۰ نفر برآورد گردید.



شکل ۱. نمودار برآورد حجم نمونه پژوهش

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

۲.۴. روایی و پایایی پژوهش

در جدول زیر برآورد مقادیر مربوط به بارهای عاملی نشان‌دهنده اعتبار ابزار سنجش متغیر تکثرگرایی در سطح گویه‌ها و مقادیر شاخص متوسط واریانس استخراج شده دلالت بر اعتبار ابزار سنجش در سطح متغیر دارد. مقادیر ضریب آلفای کرونباخ و پایایی ترکیبی نیز نشان‌دهنده دقت ابزار اندازه‌گیری و به عبارت دیگر قابلیت اعتماد ابزار سنجش این متغیر است. لازم به توضیح است که هدف و فلسفه پایایی ترکیبی، سنجش سازگاری درونی یا بررسی میزان همبستگی و انسجام درونی بین مجموعه‌ای از گویه‌ها یا آیتم‌های یک سازه (مثلاً پرسش‌های یک پرسشنامه) است که در مقایسه با آلفای کرونباخ که اهمیت همه آیتم‌ها را یکسان فرض می‌کند، آیتم‌هایی با بار عاملی بالاتر وزن

بیشتری دارند، بنابراین نتایج دقیق‌تری ارائه می‌دهد و مبنای محاسبه آن نیز براساس بارهای عاملی و واریانس خطا در مدل معادلات ساختاری است. در اینجا ضریب پایایی ترکیبی ۰/۸۳ نشان دهنده همسازی درونی بالای همه گویه‌های متغیر خرده‌فرهنگ بین‌المللی است.

جدول ۱. برآورد مقادیر شاخص‌های روایی و پایایی - خرده‌فرهنگ بین‌المللی

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

گویه‌ها	بار عاملی	CR	Sig	AVE	ضریب آلفا	پایایی ترکیبی
Q_37	0.76	24.37	0.001	0.56	0.75	0.83
Q_38	0.82	41.33	0.001			
Q_39	0.77	28.19	0.001			
Q_40	0.66	15.05	0.001			

در جدول زیر برآورد مقادیر مربوط به بارهای عاملی نشان‌دهنده اعتبار ابزار سنجش متغیر عرفی شدن دبیران در سطح گویه‌ها و مقادیر شاخص متوسط واریانس استخراج شده دلالت بر اعتبار ابزار سنجش مربوط به این متغیر در سطح ابعاد دارد. مقادیر ضریب آلفای کرونباخ و پایایی ترکیبی نیز نشان‌دهنده دقت ابزار اندازه‌گیری و به عبارت دیگر قابلیت اعتماد ابزار سنجش این متغیر است. در اینجا ضریب پایایی ترکیبی ۰/۸۰ نشان دهنده همسازی درونی بالای همه گویه‌های متغیر تکثرگرایی است.

جدول ۲. برآورد مقادیر شاخص‌های روایی و پایایی - تکثرگرایی

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

گویه‌ها	بار عاملی	CR	Sig	AVE	ضریب آلفا	پایایی ترکیبی
Q_43	0.68	14.38	0.001	0.51	0.72	0.80
Q_44	0.71	15.43	0.001			
Q_45	0.64	12.62	0.001			
Q_46	0.57	12.98	0.001			
Q_47	0.75	23.74	0.001			

در جدول زیر برآورد مقادیر مربوط به بارهای عاملی نشان‌دهنده اعتبار ابزار سنجش متغیر عرفی شدن دبیران در سطح گویه‌ها و مقادیر شاخص متوسط واریانس استخراج‌شده دلالت بر اعتبار ابزار سنجش مربوط به این متغیر در سطح ابعاد دارد. مقادیر ضریب آلفای کرونباخ و پایایی ترکیبی نیز نشان‌دهنده دقت ابزار اندازه‌گیری و به عبارت دیگر قابلیت اعتماد ابزار سنجش این متغیر است. در ابعاد متغیر عرفی شدن ضریب پایایی ترکیبی آخرت‌گرایی (۰/۷۸) علائم روانی (۰/۸۲)، گرایش‌های اجتماعی (۰/۷۵)، عدم گرایش به عبودیت (۰/۸۳)، عدم تعبد به احکام (۰/۸۹) و تجمل‌گرایی (۰/۷۶) نشان‌دهنده همسازی درونی بالای همه گویه‌های ابعاد متغیر عرفی شدن دبیران است.

جدول ۳. برآورد مقادیر شاخص‌های روایی و پایایی - عرفی شدن دبیران

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

پایایی ترکیبی	ضریب آلفای کرونباخ	AVE	Sig	F _{ik}	بار عاملی	تعیین کننده	سطح	حرفه‌ای
0/78	0/70	0/52	0/001	5/79	0/32	Q_73	آخرت‌گرایان	
			0/001	4/82	0/40	Q_74		
			0/001	39/43	0/83	Q_75		
			0/001	47/42	0/85	Q_76		
0/82	0/74	0/60	0/001	36/41	0/83	Q_77	احکام‌روان	
			0/001	29/55	0/80	Q_78		
			0/001	12/82	0/68	Q_79		
0/75	0/72	0/53	0/001	7/08	0/46	Q_80	تجمل‌گرایان	
			0/001	15/17	0/67	Q_81		
			0/001	19/46	0/71	Q_82		
0/83	0/76	0/61	0/001	29/19	0/75	Q_83	عدم گرایش به عبودیت	
			0/001	37/60	0/79	Q_84		
			0/001	32/80	0/80	Q_85		
			0/001	31/17	0/77	Q_86		
0/89	0/85	0/71	0/001	52/06	0/85	Q_87	عدم تعبد به احکام	
			0/001	31/83	0/85	Q_88		
			0/001	65/03	0/88	Q_89		
0/76	0/72	0/50	0/001	59/60	0/86	Q_90	حق‌گرایان	
			0/001	14/14	0/64	Q_91		
			0/001	16/37	0/65	Q_92		
			0/001	46/57	0/83	Q_93		
			0/001	8/54	0/52	Q_94		

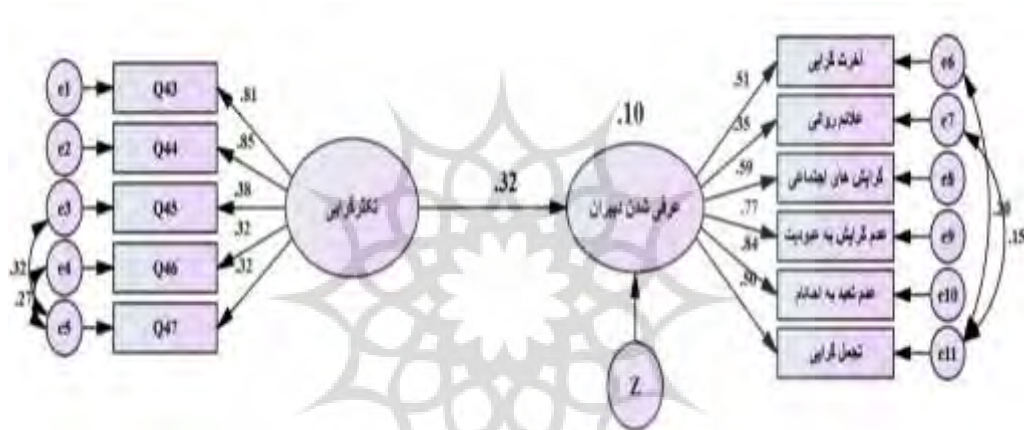
۵. یافته‌های پژوهش

۱.۵. مدل معادله ساختاری: اثر مستقیم

فرضیه (۱): تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران تأثیر دارد.

برآوردهای مربوط به برازش کلیت مدل معادله ساختاری و پارامتر اصلی این مدل (اثر متغیر

تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران) در شکل و جدول‌های زیر گزارش شده است:



شکل ۲. مدل معادله ساختاری اثر تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

جدول ۴. برآورد مقادیر شاخص‌های ارزیابی کلیت مدل معادله ساختاری

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

شاخص	برآزش مطلق			برآزش تطبیقی			برآزش مقتصد		
	CMIN	GFI	TLI	CFI	PCFI	DF	CMIN/DF	RMSEA	همنتر
مقدار	160.4	0.90	0.88	0.89	0.59	40	4.01	0.08	118

با توجه به شکل ۲ و برآوردهای ارائه شده در جداول ۴ و ۵، برآورد مقادیر مربوط به شاخص‌های ارزیابی کلیت مدل معادله ساختاری بیانگر این است که مدل مفروض تدوین شده توسط داده‌های پژوهش حمایت می‌شود، در واقع برازش داده‌ها به مدل برقرار و اغلب شاخص‌ها دلالت بر مطلوبیت مدل معادله ساختاری دارند. نسبت کی دو به درجه آزادی (χ^2/DF) در این مدل برابر با ۴۰۱ است. این نسبت نشان می‌دهد که به ازای هر درجه آزادی، حدود ۴ واحد از χ^2 مترکم شده است. اگرچه برخی منابع توصیه می‌کنند که نسبت کی دو به درجه آزادی بهتر است کمتر از ۳ باشد. لازم به ذکر است که آزمون χ^2 به ویژه در نمونه‌های بزرگ و مدل‌های پیچیده از حساسیت بالایی برخوردار است؛ به همین دلیل در ارزیابی کلی مدل، سایر شاخص‌ها (مانند CFI، TLI، GFI و RMSEA) نیز مد نظر قرار می‌گیرند. این شاخص‌ها همگی در محدوده مطلوب قرار دارند که به تبیین کلی اعتبار مدل اضافه می‌کنند. در این مطالعه، سطح معناداری ضریب کی دو به صورت $p < 0.001$ اعلام شده است. این موضوع نشان می‌دهد که اختلاف بین ماتریس واریانس-کواریانس مشاهده شده و ماتریس تئوری در مدل از نظر آماری معنادار است. به عبارت دیگر، اگرچه ضریب کی دو از نظر عددی ممکن است از مقادیر ایده‌آل (با در نظر گرفتن حساسیت آزمون χ^2) کمی بالاتر به نظر برسد، اما از منظر سطح معناداری، مدل به صورت قوی از داده‌های پژوهش حمایت می‌کند. به عنوان مثال، اگرچه نسبت χ^2/DF برابر با ۴۰۱ نشانگر اندکی افزایش نسبت به استانداردهای توصیه شده برای برخی از مدل‌های ساده‌تر باشد، در کنار سایر شاخص‌ها که نشانگر برازش نسبتاً خوب هستند، می‌توان نتیجه گرفت که مدل از منظر آماری مورد قبول بوده و سطح معنی‌داری بالایی ($p < 0.001$) دارد.

جدول ۵. برآورد مقادیر اثر تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

متغیر مستقل	میر	متغیر وابسته	ضریب تعیین	ضریب تأثیر	CR	P. Value
تکثرگرایی	<	عرفی شدن	10	0.32	5/30	0.001

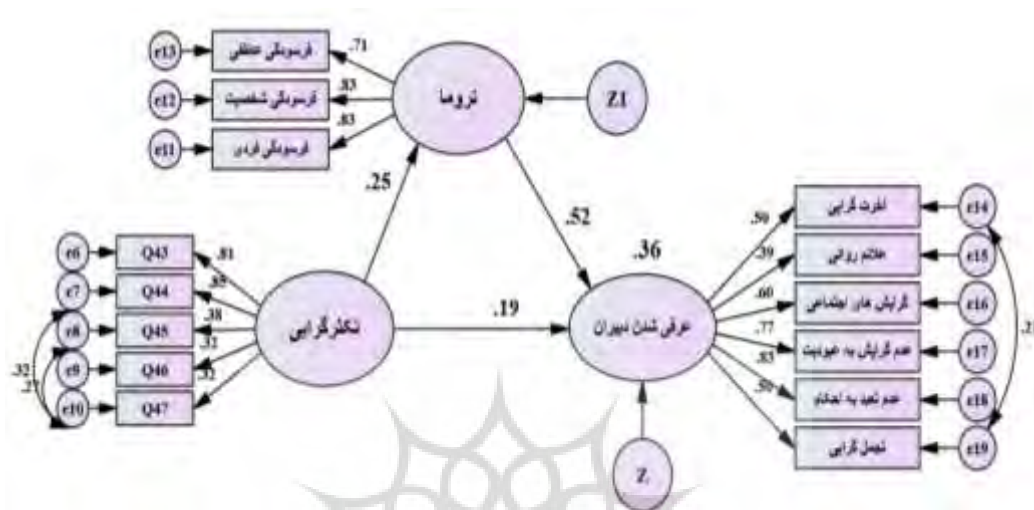
با توجه به مقادیر برآورد شده در جدول بالا: الف. ضریب تعیین برابر با $(R^2 = 0/10)$ است. به عبارت دیگر ۱۰ درصد از تغییرات متغیر عرفی شدن دبیران براساس متغیر تکثرگرایی قابل تبیین است. با توجه به مقادیر مربوط به حجم اثر شاخص ضریب تعیین این مقدار دلالت بر توان ضعیف متغیر تکثرگرایی در تبیین واریانس متغیر عرفی شدن دبیران دارد. ب. مقدار ضریب اثر این متغیر بر عرفی شدن دبیران برابر $(Beta = 0/32)$ و در سطح $(P < 0/05)$ یک صدم است که حاکی از معنادار بودن آن است. بنابراین، فرضیه پژوهش مبنی بر تأثیر متغیر تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران، تأیید می‌شود. مقدار ضریب تأثیر بیانگر اثر مستقیم و در حد ضعیف این متغیر بر عرفی شدن دبیران است؛ به این معنا که در بین بخش کوچکی از جامعه آماری پژوهش افزایش تکثرگرایی منجر به تقویت عرفی شدن می‌شود.

۲.۵. برآزش مدل اثرات غیرمستقیم

۲.۵.۱. میانجی‌گری - تروما

فرضیه (۲): متغیر تروما در رابطه بین متغیر تکثرگرایی با عرفی شدن دبیران نقش میانجی ایفا می‌کند. برآوردهای مربوط به برآزش کلیت مدل معادله ساختاری و پارامتر اصلی این مدل (اثر غیرمستقیم متغیر تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران با میانجی‌گری تروما) در شکل و جدول‌های زیر گزارش شده است:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی



شکل ۳. مدل معادله ساختاری اثر تکثرگرایی بر عرفی شدن دیران با میانجی تروما

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

جدول ۶. برآورد مقادیر شاخص‌های ارزیابی کلیت مدل معادله ساختاری

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

شاخص	برآزش مطلق			برآزش تطبیقی			برآزش مقصد	
	CFI	TLI	GFI	RMSEA	CMIN/DF	DF	PCFI	CFI
مقدار	0.95	0.90	0.90	0.08	4.88	71	0.66	0.95

با توجه به شکل ۳ و برآوردهای ارائه شده در جداول ۶ و ۷، شاخص‌های ارزیابی کلیت مدل معادله ساختاری با توجه به دامنه مطلوب این شاخص‌ها در مجموع بیانگر این است که مدل مفروض تدوین شده توسط داده‌های پژوهش حمایت می‌شوند، به عبارت دیگر برازش داده‌ها به مدل برقرار و شاخص‌ها دلالت بر مطلوبیت مدل معادله ساختاری دارند. مدل با χ^2 برابر با ۳۴۶.۴۸ و ۷۱ درجه آزادی، نسبت $\chi^2/DF \approx 4.88$ را به همراه دارد. به عبارت دیگر، آزمون χ^2 نشان می‌دهد که اختلاف

بین ماتریس واریانس-کوواریانس مشاهده‌شده (داده‌ها) و ماتریس تئوری (مدل) از نظر آماری معنادار است. سطح معناداری بسیار بالا ($p < 0.001$) نشان‌دهنده این است که اختلاف بین ساختار مدل تئوری و داده‌های واقعی از نظر آماری کاملاً معنادار است. اگرچه نسبت به درجه آزادی کمتر از ۳ ایده‌آل است، اما در زمینه مدل‌های پیچیده و با حجم نمونه‌های واقعی، این مقدار همراه با سایر شاخص‌های برازش (مانند CFI، TLI، GFI و RMSEA) از اعتبار کلی مدل حمایت می‌کند. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که مدل معادله ساختاری اثر تکثرگرایی بر عرفی‌شدن دبیران با میانجی‌گری تروما از نظر آماری دارای اعتبار بسیار قوی و معناداری بالایی است؛ به نحوی که اختلاف بین ماتریس‌های مشاهده‌شده و مدل تئوری به صورت معنادار ($p < 0.001$) گزارش شده و شاخص‌های کلی برازش مدل (از جمله نسبت χ^2/DF) به پذیرش نسبی مدل کمک می‌کنند.

جدول ۷. برآورد اثر غیرمستقیم تکثرگرایی بر عرفی‌شدن دبیران با میانجی تروما

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

برآورد		ضریب		متغیر وابسته	متغیر	میانجی	متغیر مستقل
غیرمستقیم	مستقیم	تعیین	تعیین				
P	Beta	P	Beta				
0.007	0.13	0.001	0.19	0.36	عرفی‌شدن	تروما	تکثرگرایی

برحسب مقادیر جدول بالا: الف. ضریب تعیین برابر با ($R^2 = 0.36$) است. به عبارت دیگر ۳۶ درصد از تغییرات متغیر عرفی‌شدن دبیران بر مبنای متغیرهای تکثرگرایی و تروما قابل تبیین است. با توجه به مقادیر مربوط به حجم اثر شاخص ضریب تعیین این مقدار دلالت بر توان بالای این متغیرها برای تبیین واریانس متغیر عرفی‌شدن دبیران دارد. ب. اثر غیرمستقیم متغیر تکثرگرایی بر عرفی‌شدن دبیران برابر ($Beta = 0.13$) و در سطح ($P < 0.05$) معنادار است؛ بنابراین، فرضیه پژوهش مبنی بر اینکه متغیر تروما در رابطه بین متغیر تکثرگرایی و عرفی‌شدن دبیران نقش میانجی ایفا می‌کند، تأیید

با توجه به شکل ۲ و برآوردهای ارائه‌شده در جداول ۸ و ۹، شاخص‌های ارزیابی کلیت مدل معادله ساختاری با توجه به دامنه مطلوب این شاخص‌ها در مجموع بیانگر این است که مدل مفروض تدوین‌شده توسط داده‌های پژوهش حمایت می‌شوند، به عبارت دیگر برازش داده‌ها به مدل برقرار و همگی شاخص‌ها دلالت بر مطلوبیت مدل معادله ساختاری دارند. بنابراین، می‌توان گفت که اگرچه نسبت χ^2/DF برابر با ۴.۸۵ به نظر بالاتر از مقدار ایده‌آل (معمولاً کمتر از ۳) می‌رسد، ولی باید در نظر داشت که آزمون χ^2 به شدت نسبت به حجم نمونه و پیچیدگی مدل حساس است. در زمینه مدل‌های چندمتغیره پیچیده، مقادیر بالاتر این نسبت با سایر شاخص‌های برازش همراه که در محدوده‌های مجاز و مطلوب قرار دارند، قابل قبول است. سطح معناداری این شاخص به صورت $p > 0.001$ گزارش شده است که بیانگر معناداری آماری بسیار بالای اختلاف میان ماتریس‌های مشاهده‌شده و مدل تئوری است. این نتایج از نظر آماری نشان می‌دهند که علی‌رغم حساسیت آزمون χ^2 به پیچیدگی مدل و میزان حجم نمونه، مدل معادله ساختاری (اثر تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران با میانجی‌گری کیفیت زندگی) از نظر برازش کلی و سطح معناداری از اعتبار علمی بالایی برخوردار است. این رقم به همراه سایر شاخص‌های برازش ارائه‌شده، تأیید می‌کند که ساختار تبیین شده در مدل به شکل معناداری توانسته رابطه میان متغیرهای کلیدی پژوهش را توضیح دهد.

جدول ۹. برآورد اثر غیرمستقیم تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران با میانجی کیفیت زندگی

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

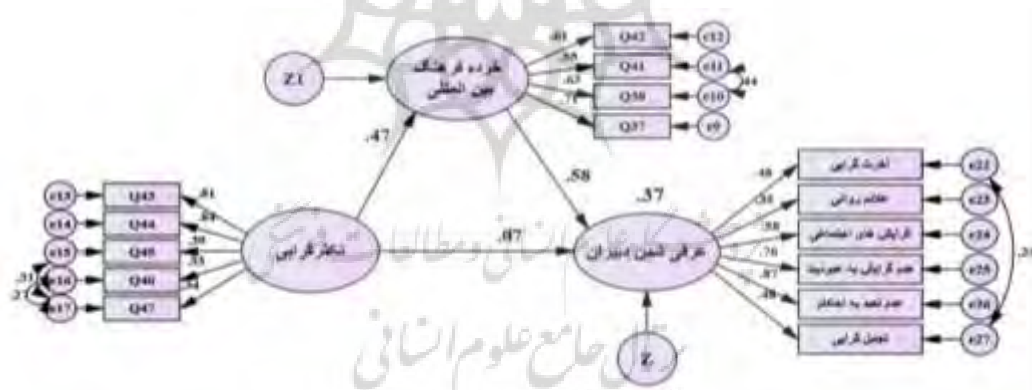
برآورد		تعیین		میانجی	متغیر مستقل
حیثی	مستقیم	تعیین	معیار واک	کیفیت زندگی	تکثرگرایی
P	Beta	P	Beta		
0.040	0.05	0.001	0.27	0.31	عرفی شدن

برحسب مقادیر جدول بالا: الف. ضریب تعیین برابر با $(R^2 = 0.31)$ است. به عبارت دیگر ۳۱ درصد از تغییرات متغیر عرفی شدن دبیران براساس متغیرهای تکثرگرایی و کیفیت زندگی قابل تبیین

است. با توجه به مقادیر مربوط به حجم اثر شاخص ضریب تعیین این مقدار دلالت بر توان بالای این متغیرها برای تبیین واریانس متغیر عرفی شدن دبیران دارد. ب. اثر غیرمستقیم متغیر تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران برابر ($Beta = 0/05$) و در سطح ($P < 0/05$) معنادار است؛ بنابراین، فرضیه پژوهش مبنی بر اینکه متغیر کیفیت زندگی در رابطه بین متغیر تکثرگرایی و عرفی شدن دبیران نقش میانجی ایفا می کند، تأیید می شود. با توجه به مقدار ضریب تأثیر غیرمستقیم، میانجی گری این متغیر مستقیم، ضعیف و از نوع جزئی است.

۳. ۲. ۵. میانجی گری - خرده فرهنگ بین المللی

فرضیه (۴): متغیر خرده فرهنگ بین المللی در رابطه بین متغیر تکثرگرایی با عرفی شدن دبیران نقش میانجی ایفا می کند. برآوردهای مربوط به برازش کلیت مدل معادله ساختاری و پارامتر اصلی این مدل (اثر غیرمستقیم متغیر تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران با میانجی خرده فرهنگ بین المللی) در شکل و جدول های زیر گزارش شده است:



شکل ۵. مدل معادله ساختاری اثر تکثرگرایی بر عرفی شدن با میانجی خرده فرهنگ بین المللی

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

جدول ۱۰. برآورد مقادیر شاخص‌های ارزیابی کلیت مدل معادله ساختاری

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

شاخص	برآزش مطلق			برآزش تطبیقی			برآزش مختص		مقدار
	RMSEA	CMIN/DF	DF	PCFI	CFI	TLI	GFI	CMIN	
	0.08	4.41	83	0.66	0.83	0.79	0.89	366.03	۱۰۸

با توجه به شکل ۵ و برآوردهای ارائه شده در جداول ۱۰ و ۱۱، شاخص‌های ارزیابی کلیت مدل معادله ساختاری با توجه به دامنه مطلوب این شاخص‌ها در مجموع بیانگر این است که مدل مفروض تدوین شده توسط داده‌های پژوهش حمایت می‌شوند، به عبارت دیگر برازش داده‌ها به مدل برقرار و اغلب شاخص‌ها دلالت بر مطلوبیت مدل معادله ساختاری دارند. ضریب کی دو مدل برای مسیرهای درون ساختاری (شامل اثر مستقیم تکثرگرایی و مسیرهای میانجی از طریق خرده فرهنگ بین‌المللی) تقریباً برابر با ۳۶۶.۰۳ گزارش شده است. مدل دارای ۸۳ درجه آزادی است. با تقسیم ۳۶۶.۰۳ بر ۸۳، نسبت به دست می‌آید که تقریباً ۴.۴۱ است. بنابراین، نسبت ۴.۴۱ در چنین مواردی همچنان می‌تواند مورد قبول قرار گیرد، به‌ویژه اگر سایر شاخص‌های برازش (مانند CFI، TLI، GFI، RMSEA) در محدوده‌های مجاز گزارش شده باشند. اگرچه نسبت χ^2/DF برابر با ۴.۴۱ ممکن است از دیدگاه برخی نظریه‌پردازان ایده‌آل نباشد، اما در زمینه‌های پژوهشی پیچیده و مطالعات واقعی، این مقدار همراه با سطح معناداری بسیار پایین ($p < 0.001$) نشان می‌دهد که مدل مورد نظر از نظر آماری دارای اعتبار و پایداری است. همچنین، گزارش سایر شاخص‌های برازش به‌وضوح نشان می‌دهد که مدل توانسته ساختار پیچیده روابط میان تکثرگرایی، خرده فرهنگ بین‌المللی و عرفی شدن دبیران را به‌خوبی منعکس کند. این نتایج به‌طور علمی بیان می‌کنند که علی‌رغم حساسیت آزمون χ^2 در مدل‌های پیچیده، ارزیابی‌های متعدد و سطح معنی‌داری بسیار بالا، مدل معادله ساختاری ارائه شده از نظر آماری تثبیت شده و یافته‌های مسیرهای ارائه شده (هم اثر مستقیم و هم اثر میانجی‌ای) برای تبیین تغییرات در عرفی شدن دبیران قابل اعتماد و معنادار هستند.

جدول ۱۱. برآورد اثر غیرمستقیم تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران با میانجی خرده فرهنگ بین المللی

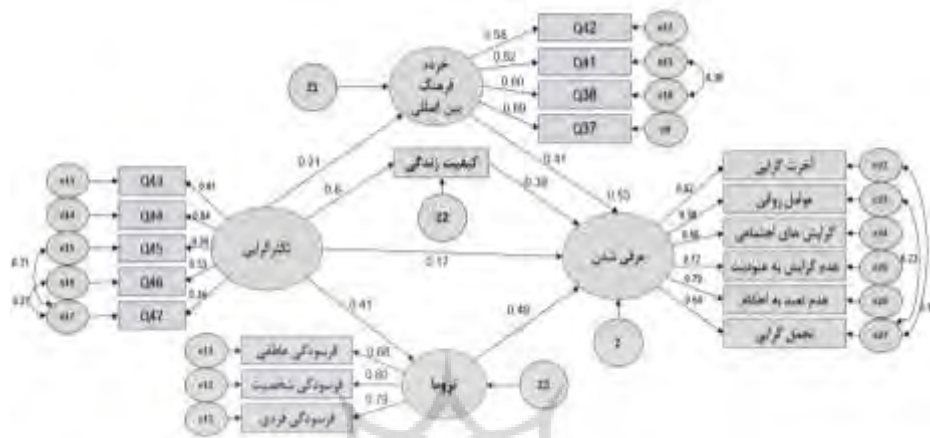
منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

برآورد		ضریب تعیین		متغیر وابسته	میانجی	متغیر مستقل
غیرمستقیم	مستقیم	P	Beta			
0.004	0.27	0.291	0.07	عرفی شدن	خرده فرهنگ بین المللی	تکثرگرایی

برحسب مقادیر جدول بالا: الف. ضریب تعیین برابر با ($R^2 = 0.37$) است. به عبارت دیگر ۳۷ درصد از تغییرات متغیر عرفی شدن دبیران براساس متغیرهای تکثرگرایی و خرده فرهنگ بین المللی قابل تبیین است. با توجه به مقادیر مربوط به حجم اثر شاخص ضریب تعیین این مقدار دلالت بر توان بالای این متغیرها برای تبیین واریانس متغیر عرفی شدن دبیران دارد. ب. اثر غیرمستقیم متغیر تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران برابر ($Beta = 0.27$) و در سطح ($P < 0.05$) معنادار است؛ بنابراین، فرضیه پژوهش مبنی بر اینکه متغیر خرده فرهنگ بین المللی در رابطه بین متغیر تکثرگرایی و عرفی شدن دبیران نقش میانجی ایفا می کند، تأیید می شود. با توجه به مقدار ضریب تأثیر غیرمستقیم، میانجی گری این متغیر مستقیم، در حد متوسط و از نوع کامل است.

۴. ۲. ۵. میانجی گری - مجموع متغیرها (تروما، کیفیت زندگی و خرده فرهنگ بین المللی)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی



شکل ۶. مدل معادله ساختاری اثر تکثرگرایی بر عرفی شدن با میانجی تروما، کیفیت زندگی و خرده فرهنگ

بین‌المللی

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

جدول ۱۲. برآورد مقادیر شاخص‌های ارزیابی کلیت مدل معادله ساختاری

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

شاخص	برآورد مطلق			برآورد تطبیقی			برآورد مقصد		مقیاس
	CFI	TLI	GFI	PCFI	CFI	TLI	RMSEA	CMIN/DF	
مقدار	0.93	0.90	0.91	0.64	0.93	0.90	0.08	4.85	121

در مجموع با توجه به شکل ۶ و برآوردهای ارائه شده در جداول ۱۲ و ۱۳، شاخص‌های ارزیابی کلیت مدل معادله ساختاری با توجه به دامنه مطلوب این شاخص‌ها بیانگر این است که مدل مفروض تدوین شده توسط داده‌های پژوهش حمایت می‌شوند، به عبارت دیگر برازش داده‌ها به مدل برقرار و اغلب شاخص‌ها دلالت بر مطلوبیت مدل معادله ساختاری دارند. ضریب کی دو مدل برای مسیرهای درون ساختاری (شامل اثر مستقیم تکثرگرایی و مسیرهای میانجی از طریق خرده فرهنگ بین‌المللی) تقریباً برابر با ۲۳۷.۶۵ گزارش شده است. مدل دارای ۴۹ درجه آزادی است. با تقسیم ۲۳۷.۶۵ بر

۴۹، نسبتی به دست می‌آید که تقریباً ۴.۸۵ است. بنابراین، نسبت ۴.۸۵ در چنین مواردی همچنان می‌تواند مورد قبول قرار گیرد، به‌ویژه اگر سایر شاخص‌های برازش (مانند GFI، TLI، CFI، RMSEA) در محدوده‌های مجاز گزارش شده باشند. اگرچه نسبت χ^2/DF برابر با ۴.۶۵ ممکن است از دیدگاه برخی نظریه‌پردازان ایده‌آل نباشد، اما در زمینه‌های پژوهشی پیچیده و مطالعات واقعی، این مقدار همراه با سطح معناداری بسیار پایین ($p < 0.001$) نشان می‌دهد که مدل مورد نظر از نظر آماری دارای اعتبار و پایداری است. همچنین، گزارش سایر شاخص‌های برازش به‌وضوح نشان می‌دهد که مدل توانسته ساختار پیچیده روابط میان تکثرگرایی، خرده‌فرهنگ بین‌المللی و عرفی شدن دبیران را به‌خوبی منعکس کند. این نتایج به‌طور علمی بیان می‌کنند که علی‌رغم حساسیت آزمون χ^2 در مدل‌های پیچیده، ارزیابی‌های متعدد و سطح معنی‌داری بسیار بالا، مدل معادله ساختاری ارائه‌شده از نظر آماری تثبیت شده و یافته‌های مسیرهای ارائه‌شده (هم اثر مستقیم و هم اثر میانجی‌ای) برای تبیین تغییرات در عرفی شدن دبیران قابل اعتماد و معنادار هستند.

جدول ۱۳. برآورد اثر غیرمستقیم تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران با میانجی تروما، کیفیت زندگی و خرده‌فرهنگ

بین‌المللی

منبع: پژوهش حاضر، ۱۴۰۳

متغیر مستقل	میانجی	تاثیر مستقیم (میانجی ثابت)		ضریب تعیین		برآورد	
		وابسته	مستقل	مستقیم	مستقیم	مستقیم	مستقیم
				Beta	P	Beta	P
تکثرگرایی	خرده‌فرهنگ	0.31	0.45	0.24	0.003	0.32	0.001
	بین‌المللی	0.29					
	کیفیت زندگی	0.28					
	تروما						

برحسب مقادیر جدول بالا: الف. ضریب تعیین متغیرهای میانجی برابر با (۰/۲۸، ۰/۲۹، ۰/۳۱) = R^2 و متغیر مستقل برابر با ($R^2 = 0/45$) است. به عبارت دیگر در مجموع ۴۵ درصد از تغییرات متغیر

عرفی شدن دبیران براساس متغیرهای تکثرگرایی و متغیرهای میانجی قابل تبیین است. با توجه به مقادیر مربوط به حجم اثر شاخص ضریب تعیین این مقدار دلالت بر توان بالای این متغیرها برای تبیین واریانس متغیر عرفی شدن دبیران دارد. اثرهای میانجی نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از تأثیر «تکثرگرایی» بر «عرفی شدن» از طریق مسیری غیرمستقیم - یعنی از طریق تروما، کاهش کیفیت زندگی و تأثیرات خرده‌فرهنگ بین‌المللی - منتقل می‌شود. ب. اثر مستقیم متغیر تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران برابر $(Beta = 0/32)$ و در سطح $(P < 0/001)$ معنادار است. ج. اثر غیرمستقیم متغیر تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران برابر $(Beta = 0/24)$ و در سطح $(P < 0/003)$ معنادار است؛ بنابراین، فرضیه پژوهش مبنی بر اینکه متغیر خرده‌فرهنگ بین‌المللی در رابطه بین متغیر تکثرگرایی و عرفی شدن دبیران نقش میانجی ایفا می‌کند، تأیید می‌شود. با توجه به مقدار ضریب تأثیر غیرمستقیم، میانجی‌گری این متغیر مستقیم، در حد متوسط و از نوع کامل است. افزون بر آن، تکثرگرایی به‌تنهایی تأثیر محدودی در تغییر نگرش [عرفی شدن] دارد؛ اما هنگامی که اثرهای میانجی از قبیل تروما، کیفیت زندگی و خرده‌فرهنگ بین‌المللی وارد معادله شوند، تأثیر کلی چند برابر شده و قوی‌تر می‌شود. به عبارت دیگر، فرآیند عرفی شدن دبیران نه تنها ناشی از وجود یک بازار رقابتی دینی و تنوع دینی است، بلکه تأثیرات روانی و فرهنگی ناشی از شرایط معیشتی و فرهنگی مدرن، به‌شدت این روند را تسریع می‌کند. مدل ارائه‌شده با شاخص‌های برآورد شده و معناداری آماری پشتیبانی می‌شود و از نظر تبیین واریانس، توانسته است بخش قابل توجهی از تغییرات نگرشی را توضیح دهد.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

مقاله حاضر با بهره‌گیری از دیدگاه‌های جامعه‌شناسانی همچون پیتر برگر، یورگن هابرماس و اسلاوی ژیتک، به بررسی تأثیر تکثرگرایی بر روند عرفی شدن دبیران آموزش و پرورش اصفهان می‌پردازد. این روند در زمینه‌ای قرار دارد که مدرنیته، با ایجاد فضای رقابتی و آزاد در حوزه‌های دینی، موجب تضعیف سایبان تقدس و گسترش دیدگاه‌های عرفی شده است. از سوی دیگر، عوامل

محیطی و روانی مانند فشارهای شغلی (تروما)، کیفیت زندگی و تأثیرات فرهنگی بخصوص از سمت خرده فرهنگ بین المللی، به عنوان متغیرهای میانجی، نقش اساسی در این تغییر نگرش دارند. براساس جداول ارائه شده در بالا، شاخص هایی شامل RMSEA و CFI, TLI, GFI, CMIN/DF نشان می دهند که مدل مفروض از لحاظ آماری دارای برازش مطلوب است. این شاخص ها اعتبار روش گردآوری داده ها و تحلیل معادله ساختاری را تأیید می کنند و نشان می دهند که داده های پژوهش به خوبی از مدل پیشنهادی حمایت می کنند.

برازش مدل و بالطبع مقادیر برآورد شده و ضریب اثر نشان می دهد که اثر مستقیم فرضیه تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران تأیید می شود؛ هر چند این اثر در حد ضعیف برآورد می شود؛ به این معنا که در بین بخش کوچکی از جامعه آماری پژوهش افزایش تکثرگرایی منجر به تقویت عرفی شدن می شود که با یافته های محمدپور و همکاران (۱۳۹۰)، کثرت گرایی معرفتی نه اجتماعی آقای کافی (۱۳۸۸)، ناییبی و آزادارمکی (۱۳۸۵) و محمدپور و دیگران (۱۳۹۰) همسو است.

برازش مدل اثرات غیرمستقیم (متغیرهای میانجی) حکایت از آن دارد که متغیر تروما، کیفیت زندگی و خرده فرهنگ بین المللی در رابطه بین متغیر تکثرگرایی با عرفی شدن دبیران نقش میانجی ایفا می کند. بنابراین در مجموع، شاخص های ارزیابی کلیت مدل معادله ساختاری بیانگر این است که مدل مفروض تدوین شده توسط داده های پژوهش حمایت می شوند و برازش داده ها به مدل برقرار و شاخص ها دلالت بر مطلوبیت مدل معادله ساختاری دارند. به بیان دیگر، اگرچه تکثرگرایی پایه ای برای تغییر نگرش فراهم می آورد، اما در عمل تجربیات زندگی (تروما) و تأثیرات فرهنگی معاصر (کیفیت زندگی و خرده فرهنگ) نقش واسطه ای حیاتی در شکل گیری نگرش های عرفی دارند و میزان توضیح واریانس در متغیر وابسته (عرفی شدن) را افزایش داده اند که این نتایج در مورد ارتباط بین متغیر کیفیت زندگی و عرفی شدن با یافته های میرزایی و باباصفری (۱۳۹۴) همسو است؛ ولی نتایج رابطه بین متغیر خرده فرهنگ بین المللی و عرفی شدن با نتایج ناییبی و آزادارمکی (۱۳۸۵) و تا حدودی با نتایج کافی (۱۳۸۸) که بیان می کند نسل جوان و روشنفکر امروزی احتمالاً در آینده سکولار شده

و به سکولارشدن جامعه ایران کمک خواهند نمود، همچنین با نتایج ماسودا و هالی یود هیسترا (۲۰۲۰) و غیائوند (۱۳۹۵) که به نوعی بر قشر جوان تحصیل کرده تأکید می‌کنند تا حدودی همسو است. در مجموع متغیر عرفی شدن در جامعه ایران و برخی کشورهای اسلامی مانند اندونزی و ترکیه نفوذ یافته است که این نتیجه، یعنی بحث نفوذ اندیشه‌های عرفی شده، به نوعی با نتایج استخراج شده در پژوهش‌های ساعی و محمدزاده (۱۳۹۲) در ترکیه و ماسودا و هالی یود هیسترا (۲۰۲۰) در اندونزی و پژوهش‌های فاضلی (۱۳۹۵)، کافی (۱۳۸۸)، غیائوند (۱۳۹۵)، میرزایی و باباصفیری (۱۳۹۴)، سیلانیان‌طوسی و سعیدی‌وامقی (۱۳۸۴)، ناییبی و آزادارمکی (۱۳۸۵) و محمدپور و همکاران (۱۳۹۰) در ایران همسو است.

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که روند عرفی شدن دبیران آموزش و پرورش اصفهان، نتیجه تعامل چندبعدی است؛ از یک سو تکثرگرایی که موجب ورود دیدگاه‌های چندگانه می‌شود و از سوی دیگر عوامل میانجی‌ای نظیر تروما، کیفیت زندگی و خرده‌فرهنگ بین‌المللی که به‌عنوان واسطه‌های مهم در تغییر نگرش عمل می‌کنند.

نتیجه اینکه دبیران در مواجهه با فشارهای روزمره و تغییرات فرهنگی، اگرچه برخی از هنجارهای دینی سنتی را حفظ می‌کنند، اما تغییرات در محیط کاری، فشارهای روانی و تأثیرات فرهنگی مدرن موجب تغییر نگرش آن‌ها به سمت عرفی شدن شده است. توصیه می‌شود سیاست‌گذاران آموزشی با اتخاذ رویکردی چندجانبه (اقتصادی، فرهنگی و روانشناختی) اقدام به ایجاد شرایط مساعد برای کاهش تغییرات افراطی در نگرش‌ها نمایند. به‌طور کلی، این پژوهش با ارائه مدلی جامع از اثرات مستقیم و غیرمستقیم تکثرگرایی بر عرفی شدن دبیران، چشم‌اندازی جدید ارائه کرده و نشان می‌دهد که برای مقابله با روندهای اجتماعی نوین، نیاز به بازنگری و همسو کردن استراتژی‌های آموزشی با شرایط متغیر اجتماعی است. یافته‌های ارائه‌شده در تحلیل مسیرهای میانجی حاکی از آن است که فشارها و استرس‌های شغلی و روانی (تروما، کیفیت زندگی و خرده‌فرهنگ بین‌المللی) به‌عنوان یک

میانجی، نقشی مهم در انتقال تأثیر تکثرگرایی به عرفی شدن دارند. به عبارت دیگر، وضعیت روانی بحرانی یا فشارهای ناشی از محیط کار می‌تواند احساس ناپایداری یا تغییر نگرش دینی را تقویت کند؛ کاهش کیفیت زندگی (یا تغییر الگوهای معیشتی) به‌طور غیرمستقیم، اثر تکثرگرایی را در جهت ایجاد نگرش‌های عرفی تقویت می‌کند و حضور و نفوذ خرده‌فرهنگ‌ها در فضای فرهنگی معاصر، به‌ویژه از طریق رسانه‌ها و ارتباطات جهانی، نقشی واسطه‌ای در بازتعریف ارزش‌ها و نگرش‌های دینی ایفا می‌کند. این متغیر در مدل نشان می‌دهد که تبادل فرهنگی و تأثیرات جهانی، زمینه‌ساز تغییر و تحول در نگرش‌های رسمی دینی و گرایش به سمت عرفی شدن هستند.

در مجموع یافته‌های پژوهش حکایت از تأیید هر چهار فرضیه دارد؛ بنابراین با توجه به نتایج به‌دست آمده که در بالا ذکر آن گذشت، برگر با طرح نگرش کثرت‌گرایانه مبنی بر ظهور یک بازار رقابتی و آزاد دینی در جامعه مدرن مدعی شد که این بازار رقابتی موجب ظهور کیش‌های جدیدی می‌شود که فاقد هرگونه اهمیت دینی اند. هابرماس و دیگر اندیشمندان هم‌فکر او استدلال می‌کنند که برخلاف باور سکولارها، در اکثر مناطق جهان دین اقتدار نهادی خود را در مورد امر سیاسی از دست نداده، بلکه در عوض پس از چندین سده عقب‌نشینی و انزوا اهمیت سیاسی خود را دوباره بازیافته است. از نظر هابرماس آزادی دین براساس قانون، پاسخ سیاسی مناسبی برای چالش‌های تکثرگرایی دینی است. این مورد نیز در این پژوهش مشهود بود؛ یعنی معلمان ضمن اینکه تاحدودی خود را به برخی از شالوده‌های دینی پایبند نشان می‌دادند؛ ولی به‌خاطر کیفیت زندگی و معیشت سخت و تروماهایی که از آن نشئت می‌گرفت، یعنی واکنش‌های تروماتیک تاحدودی با تکثر و عرفی شدن و شاخص‌های آن، موافق بودند. از نظر برگر هر قدر این بازار دینی رقابتی و کثرت‌گرا باشد، میزان مشارکت دینی و حق انتخاب دین افزایش خواهد یافت که در آن «مدرنیته تا حد زیادی [رفتار] پیش‌نما را به [رفتار] پس‌نما گسترش می‌دهد»، این در این‌جا می‌تواند به این معنا باشد که معلمانی که در ذیل جامعه دینی زندگی و امرار معاش می‌کنند، رفتارهایی که به رفتار پس‌نما معروف است یعنی رفتاری که به‌صورت خودکار و بدون تفکر زیاد انجام می‌گیرد را به رفتار پیش‌نما که مستلزم

تفکر است منتقل نموده که به نوعی می‌تواند واکنشی به کیفیت و شرایط دشوار زندگی کنونی آنان باشد. البته این ضمن همراه شدن با بحران انعکاسی یا پساتروماهای ژئیکی ناشی از آن، می‌تواند تحت تأثیر خرده‌فرهنگ بین‌المللی سکولاری باشد که روشنفکران غرب‌گرا هم در شیپور آن دمیده و از این آب گل‌آلود در کارخانه آدم‌سازی (آموزش و پرورش) ماهی می‌گیرند.

بنابراین در مجموع، یافته‌های پژوهش هر چند حاکی از دین‌دار بودن و البته تکثرگرایی معلمان آموزش و پرورش است و بعضاً نشان‌دهنده حفظ تهنشست‌های مد نظر پارتو، جامعه‌شناس کلاسیک ایتالیایی، در بحث دین و پایبندی به آن است.

کتابنامه

۱. آزادارمکی، ت؛ و گیاثوند، ا. (۱۳۸۱). تحلیل جامعه‌شناختی وضعیت دین داری جوانان با رویکرد بی‌شکلی دین‌ورزی. پژوهشنامه علوم انسانی، ۱(۳۵)، ۱۱۷ - ۱۴۸.
۲. احمدی، ح. (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی انحرافات. تهران: سمت.
۳. ایزدی یزدان‌آبادی، ا. (۱۳۹۳). آسیب‌شناسی مدیریت آموزش و پرورش کشور و ارائه راهبردها و راهکارهای مطلوب. تهران: دبیرخانه‌ی شورای انقلاب فرهنگی.
۴. اینگلهارت، ر؛ و ولزل، ک. (۱۳۸۹). نوسازی، تغییر فرهنگی و دموکراسی. (احمدی، ی، مترجم). تهران: کویر.
۵. برگر، پ. ا؛ و زاید رولد، آ. (۱۳۹۳). اعتقاد بدون تعصب. (حبیبی، م، مترجم). تهران: نشر گمان.
۶. برگر، پ. ا. (۱۳۸۰). افول سکولاریسم: دین خیزش‌گر و سیاست جهانی. (امیری، ا، مترجم). تهران: نشر پنگان.
۷. زارعی، آ. (۱۳۹۷). پست سکولاریسم دین، دولت و حوزه عمومی در غرب. تهران: نشر نی.
۸. ژیک، ا. (۱۳۹۲). خشونت: پنج نگاه زیرچشمی. (پاکنهاد، ع، مترجم). تهران: نشر نی.
۹. ستایش‌فر، م. (۱۳۹۷). بررسی نقش معلم و آموزش و پرورش در ایجاد روحیه و نشاط معلمی. فصلنامه مطالعات علوم اجتماعی، ۴(۴)، ۴۳ - ۵۱.

۱۰. سراجزاده، س. (۱۳۷۸). نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان و دلالت‌های آن بر سکولار شدن تهران. فصلنامه نمایه پژوهش، ۹ و ۱۰ (۹)، ۱۰۵-۱۱۸.
۱۱. سیدمن، ا. (۱۳۸۸). کشاکش آرا در جامعه‌شناسی. (جلیلی. ه، مترجم). تهران: نشرنی.
۱۲. سیلانپان‌طوسی، ع.؛ و سعیدی‌نامقی، م. م. (۱۳۸۴). نگرش سکولار، نظریه‌های سکولاریزاسیون و جامعه ما، ۲ (۲ - شماره پیاپی ۶)، ۸۷-۱۰۸.
۱۳. غیاثوند، ا. (۱۳۹۵). رفتارها و باورهای ایرانیان: تحلیلی جامعه‌شناختی از مناسبات دین در بستر دولت. فصلنامه علوم اجتماعی، ۲۵ (۷۳)، ۲۱۱-۲۵۱.
۱۴. فاضلی، ن. (۱۳۹۵). آیا فرهنگ ایران امروز سکولار است؟ منظر انسان‌شناسی شناختی. فصلنامه علمی - ترویجی جامعه، فرهنگ و رسانه، ۵ (۲۰)، ۱۱-۲۸.
۱۵. فلیک، ا. (۱۳۸۷). درآمدی بر تحقیق کیفی. (جلیلی. ه، مترجم). تهران: نشرنی.
۱۶. کافی، م. (۱۳۸۸). طرح سنجش تأثیر کثرت‌گرایی بر سکولار شدن افراد با تحصیلات عالی. اسلام و علوم اجتماعی، ۱ (۲)، ۴۹-۸۰.
۱۷. کرمی، س. (۱۳۸۸). سکولاریسم (خاستگاه، مبانی و مؤلفه‌ها). تهران: امیرکبیر.
۱۸. مایرز، ت. (۱۳۸۵). اسلاوی ژیتیک. (نوروزی. ا، مترجم). تهران: نشر مرکز.
۱۹. محمدپور، ا؛ علیزاده، م؛ قادرزاده، ا؛ و قدرتی، ح. (۱۳۹۰). بررسی اعتقادات دینی و جهت‌گیری عرفی‌گرا - بنیادگرایانه دانشجویان؛ مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه پیام‌نور مرکز ساری. مجله بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۲ (۵ و ۶)، ۶۹-۹۸.
۲۰. محمودپناهی، س. م. (۱۳۹۸). سکولاریسم یا پساسکولاریسم؛ بررسی نسبت دین و سیاست از دیدگاه هابرماس و مطهری. تهران: پژوهش علم و دین، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی - دو فصلنامه علمی، سال دهم، ۲ (۲۰)، ۲۳۷-۲۶۱.
۲۱. معاونت پژوهش برنامه‌ریزی و توسعه منابع اداره کل آموزش و پرورش استان اصفهان. (۱۴۰۱-۱۴۰۲). سالنامه آماری آموزش و پرورش استان اصفهان. بازیابی در ۱۴۰۱، از isf.medu.ir.
۲۲. معیدفر، س. (۱۳۸۶). دانشگاه و دگرگونی ارزش‌ها. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

۲۳. میرزایی، ح؛ و باباصفیری، ن. (۱۳۹۴). بررسی رابطه نوسازی و تکثرگرایی دینی در بین جوانان شهر روستاهای سنندج. *مجله مطالعات جامعه‌شناختی*، ۲۲(۱)، ۱۰۳-۱۲۹.
۲۴. نایی، ه؛ و آزادارمکی، ت. (۱۳۸۵). سکولاریسم و رابطه آن با تحصیلات عالی. *جامعه‌شناسی ایران*، ۱۷(۳)، ۷۶-۹۳.
۲۵. وریج کاظمی، ع؛ و فرجی، م. (۱۳۸۲). عرفی شدن و زندگی روزمره. *مطالعات جامعه‌شناختی*، ۲۱، ۲۴۳-۲۷۰.
۲۶. ولزل، ک؛ اینگلهارت، ر؛ و کلینگمان، ه. د. (۱۳۸۲). *توسعه انسانی نظریه‌ای درباره تغییر اجتماعی*. (جلیلی، ه، مترجم). تهران: طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد.
۲۷. هاشمیان فر، س. ع؛ و هاشمی، م. (۱۳۹۲). بررسی نمودهای عرفی شدن دین در سبک زندگی جوانان شهر اصفهان (با تأکید بر نظریه عرفی شدن). *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۴(۱)، ۲۴۳-۲۶۹.
۲۸. هاشمی، ش. (۱۳۸۶). *میزگرد بررسی و نقد کتاب نقش جریان روشنفکری در سکولاریسم تربیتی ایران اثر جمیله علم‌الهدی، تهیه و تنظیم توسط شهناز هاشمی. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، ۶(۳۳)، ۱۶۹-۱۹۴.
۲۹. هابرماس، ی؛ و دالمایر، ف. (۱۳۸۸). *دین و روابط بین‌الملل*. (قهرمانپور بناب، ع، مترجم). تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

30. Berger, P. L. (1967). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Garden City, New York: Doubleday.
31. Berger, P. L (1999). *The De Secularization of the word: Resurgent Religion and Word Politics*. Washington, D.C: Ethic and Public Policy Center.
32. Berger, P. L., Berger, B., & Kellner, H. (1973). *The Homeless Mind: Modernization and Consciousness*. Random House.
33. Bruce, S. (2002). *God is Dead: Secularization in the West*. Oxford: Blackwell Publishing.
34. Daly, G. (2003). *Introduction: Risking the Impossible*. in Conversations with Zizek. Glyn Daly, Polity Press.
35. Caruth, C. (1996). *Unclaimed experience: Trauma, narrative, and history*. Johns Hopkins University Press

36. Dobbelaerc, K. (1999). Towards an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization", *Sociology of Religion*, 60, (3), 229–247.
37. Habermas, J. (2008a). *Between Naturalism and Religion: Philosophical Essays*, Cambridge, UK: Polity Press.
38. Inghart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization*. Princeton: Princeton University Press.
39. Masuda, K., & Yudhistira, M. H. (2020). *Does education secularize the Islamic population? The effect of years of schooling on religiosity, voting, and pluralism in Indonesia*. CEI Working Paper Series 2019-11, Center for Economic Institutions, Institute of Economic Research, Hitotsubashi University.
40. Wallace, R.T., & Wolf, A. (1999). *Contemporary Sociological Theory: Expanding the Classical Tradition*. New Jersey: Prentice Hall.
41. Yinger, J. M. (1957), *Religion, society and the individual; an introduction to the sociology of religion*. Macmillan.
42. Zizek, S. (2001). *On Belief*. London: Routledge.
43. Zizek, S. (1994). *Mapping Ideology*. London: Verso Books.